

Универзитет у Београду  
Филозофски факултет  
Одељење за историју

Мастер рад

**Српска јавност и албанске демонстрације  
на Косову и Метохији 1981. године**

Ментор:  
проф. др Мира Радојевић

Студент:  
Миладин Јеремић ИС 19/4

Београд, септембар 2020.

## Садржај

1. Предговор.....	3
2. Увод.....	6
3. Став КПП о Косову и Метохији до 1945. године.....	9
4. Косово и Метохија у социјалистичкој Југославији.....	12
4.1. Косово и Метохија до 1966. године.....	12
4.2. Косово и Метохија 1966-1981. ....	13
4.3. Узроци демонстрација.....	15
5. Информисање у току трајања демонстрација.....	18
6. Руководиоци о демонстрацијама.....	23
7. Државне седнице о демонстрацијама.....	28
7.1. Расправа у ПК СК Косова.....	28
7.2. Седница ЦК СК Србије.....	30
7.3. Двадесета седница ЦК СКЈ.....	32
8. Наставак извештавања са Косова.....	36
9. Новинарство и демонстрације.....	40
10. Страно извештавање.....	44
10.1. <i>Наша реч</i> о демонстрацијама.....	46
11. Последице демонстрација.....	49
12. Закључак.....	53
13. Извори и литература.....	56

## 1. ПРЕДГОВОР

Тема овог мастер рада јесте однос српске јавности према догађајима на Косову и Метохији, који су били проузроковани масовним албанским демонстрацијама с пролећа 1981. године. Ови догађаји су представљали прву озбиљну кризу у којој се нашла социјалистичка Југославија после непуне године од смрти свог вишедеценијског председника Јосипа Броза Тита. Држава, која је била навикнута да њени унутрашњи проблеми буду решавани интервенцијом ауторитарног вође, суочила се са отвореном побуном великог дела албанског становништва у неколико градова широм Социјалистичке аутономне покрајине Косово, како је тада гласио званични назив ове покрајине. Тако су ова дешавања означила и први иступ новог југословенског државног врха по питању озбиљних унутрашњих криза.

Ова тема је важан догађај у историји Југославије и због тога што је представљала једну врсту наставка агресивног поступања албанске народности са циљем добијања нових политичких уступака. Међутим, овог пута Албанци нису наишли на одобравање свог главног захтева – да Косово добије статус седме републике у југословенској федерацији.

У овом раду смо се трудили да покажемо на који начин су о поменутих догађајима информисани грађани Југославије, а нарочито СР Србије. Затим, какву врсту информације су давали тадашњи медији, колико текстова је објављивано, у којој мери је цензура утицала на ширење вести, који су појединци и како реаговали итд. Југословенско друштво је живело у условима једнопартијског система у ком није било места за другачији вид мишљења од оног који је прописивао Савез комуниста Југославије. То се свакако огледало и у писању штампаних медија, који су били под јаком цензуром власти. У циљу што бољег сагледавања догађаја коришћена је бројна дневна штампа из тада најутицајних новина (*Вечерње новости*, *Политика* и *Борба*), затим недељници (*НИН*, *Дуга* и *Комунист*), гласило Српске православне цркве *Православље* и емигрантски месечни лист *Наша реч*. Уз то, коришћена је и најрелевантнија литература о Косову и Метохији.

Литература у вези са косовским питањем је врло обимна. О овом проблему су писали бројни српски историчари и публицисти. Историчар Димитрије Богдановић је, у свом делу

*Књига о Косову*, још 1985. године писао о албанским демонстрацијама. Међутим, он је том проблему посветио врло мало простора, уз оправдање да је то савремени догађај о ком се доста писало. Осамдесетих година је објављено још неколико радова, махом неисторичара (правника и економиста), који анализирају и албанске нереде 1981. године: *Сукоби на Косову* (1985) Спасоја Ђаковића, *Контрареволуција на Косову* (1984) Мухамеда Кешетовића, *Косовско питање* (1989) Бранка Хорвата итд.

Последњих година отпочело је објективно и детаљно обрађивање времена социјалистичке власти на Косову и Метохији, односно епохе после 1945. године. Периодом од 1958. до 1969. бавио се др Миомир Гаталовић који је приредио и две монографије *Косово и Метохија у државној политици Југославије 1958–1965.* и *Бурна времена. Косово и Метохија у државној политици Југославије 1966–1969.* За нас је веома значајна монографија др Петра Ристановића *Косовско питање 1974–1989*, која посвећује доста пажње и албанским демонстрацијама на Косову и Метохији 1981. Ристановић је у овој књизи на врло темељан начин обрадио ову тему, користећи до сада неистражену архивску грађу из Архива Југославије, Архива Србије и неколико локалних архива. Овом темом бавио се у својој докторској дисертацији *Српска јавност о међунационалним односима у Социјалистичкој Аутономној Покрајини Косово 1981–1989.* и др Бојан Ђокић, који је анализом дневне и недељне штампе истраживао однос српске јавности и према догађајима на Косову пролећа 1981. године.

Од велике помоћи за сагледавање ширег контекста и периода наше теме биле су и монографија др Александра Животића *Југославија, Албанија и велике силе 1945–1961*, која се бави односима ове две државе у периоду почетка Хладног рата, као и књига проф. др Љубодрага Димића *Историја српске државности. Србија у Југославији.* Уз то, дело политиколога Дејана Јовића *Југославија – држава која је одумрла*, такође нам је знатно помогло у разумевању околности у којој се нашла југословенска федерација тих година.

Структуру поглавља, поред предговора, увода, закључка, списка коришћених извора и литературе, чине и девет поглавља. У уводном делу кратко смо иложили српско-албанске односе кроз историју. Затим смо, у првом поглављу *Став КПЈ о Косову до 1945. године*, покушали да прикажемо мишљење југословенских комуниста у међуратном периоду према проблему Косова и Метохије, као и да утврдимо да ли је аутономни положај стечен 1945. дошао напрасно или континуирано. У поглављу *Косово и Метохија у социјалистичкој*

*Југославији*, бавили смо се развојем покрајине до 1981. године. Односно, њеним уставно-правним преобликовањем од аутономне области, преко аутономне покрајине до социјалистичке аутономне покрајине, којом је Косово фактички добило статус републике у југословенској федерацији. У овом поглављу смо такође изложили и узроке албанских демонстрација.

*Информисање у току трајања демонстрација* је прво поглавље које се бави самом темом рада. У њему смо покушали да, упоредо са дневном штампом и литературом, објаснимо како је дошло до демонстрација, где су све избиле, како су сузбијене, који су били захтеви демонстраната, и у којој мери су штампани медији пренели те вести у јавности. У четвртном поглављу, *Руководиоци о демонстрацијама*, дали смо приказ првих изнесених ставова водећих југословенских политичара поводом албанских немира. Пето поглавље, *Државне седнице о демонстрацијама*, бави се готово истом темом као и претходно, али овога пута руководиоци су са временске дистанце од једног месеца и уз сазнање нових појединости говорили о демонстрацијама, и то на три седнице – покрајинској, републичкој и савезној.

Следеће поглавље, *Наставак извештавања*, сведочи о насталој кризи у којој се нашла држава услед демонстрација. Функционери су морали да износе детаље о догађајима како би задовољили све већу заинтересованост јавности, што је и показатељ колике-толике либерализације, јер се у ранијим кризама пометња завршавала када би државни врх то наредио. У седмом поглављу, *Новинари и демонстрације*, бавили смо се анализом појединих ауторских текстова и који су се све југословенски новинари бавили актуелном темом. Наредно поглавље, *Страно извештавање*, обрађује у којој мери су се страни медији бавили демонстрацијама, као и како је водећи емигрантски лист *Наша реч* извештавао о њима. У последњем поглављу, *Последице демонстрација*, изнесено је које су друштвене и политичке консеквенце проузроковале албанске демонстрације на Косову и Метохији.

## 2. УВОД

Историја српско-албанских односа започела је још у средњем веку и била је углавном базирана на добрим односима. Међутим, доласком Турака на Балкан, а потом и исламизацијом највећег дела албанских племена током XVI и XVII века ови односи су се погоршавали. Велики аустро-турски ратови који су вођени у XVII и XVIII веку, а током којих су Срби били на страни Аустрије, утицали су на то да се српски народ исели са простора Старе Србије у област преко Саве и Дунава. Овим догађајем су велика пространства на Косову и Метохији остала готово пуста и на њима се тада населило планинско албанско становништво.<sup>1</sup>

Током свих сукоба које је Османско царство водило, Албанци су представљали врло одану султанову војску. Ратовали су и против Карађорђевићевих устаника 1804, али и против Кнежевине Србије током ратова 1876–1878. године.<sup>2</sup> Последњи догађаји, односно Велика источна криза и Берлински конгрес, нагнали су Албанце да се по први пут озбиљније политички ангажују и да на међународну сцену изнесу и своје питање. Стога су они, јуна 1878. године оформили тзв. Призренску лигу, која је окупљала највиђеније Албанце, махом трговце и интелектуалце, чији је циљ у почетку био очување читаве територије Турског царства.<sup>3</sup>

Међутим, султан је био принуђен да усвоји одредбе Берлинског уговора, а тиме и да се одрекне неких области које су Албанци сматрали својим поседом. То је проузроковало да се део припадника Лиге определи за стварање аутономне албанске области у оквиру Османског царства, и то на подручју Скадарског, Косовског, Јањинског и Битољског вилајета. Ово је потом изазвало и крвави сукоб са османским властима.<sup>4</sup> Иако је Порта угушила Призренску лигу 1881. године, њене идеје су остале као основ албанске политике све до данашњих дана.

---

<sup>1</sup> Ј. Цвијић, *Балканско полуострво*, Београд 1966, 134-137.

<sup>2</sup> Д. Богдановић, *Књига о Косову*, Београд 1985, 128-137.

<sup>3</sup> Ђ. Борозан, *Велика Албанија*, Београд 1995, 28-29.

<sup>4</sup> А. Животић, *Југославија, Албанија и велике силе (1945-1961)*, Београд 2010, 43-45.

Још једна битна последица Берлинског конгреса јесте и проширење Кнежевине Србије на простор топличког, пиротског, нишког и врањског округа. У тим областима живело је и на хиљаде Албанаца, који су одласком турске и доласком српске управе одлучили да се иселе јужно, односно у Косовски вилајет, што је створило додатну нетрпељивост између српског и албанског народа на том подручју. Наредне три и по деценије на Косову и Метохији су биле обележене страдањем српског становништва и притиском од стране Албанаца. Јован Цвијић, српски географ, процењивао је да се само са простора северно од Шар-планине иселило око 150.000 Срба у тадашњу Краљевину Србију.<sup>5</sup>

У Првом балканском рату Косово и Метохија су коначно били ослобођени, а албанско становништво, које се нашло у саставу Краљевине Србије није пружало неки посебан отпор новим властима, осим два инцидента код Дебра и Ораховца, који су били изазвани чак упадом из Албаније.<sup>6</sup> Међутим, период српске управе није дуго трајао. Већ на јесен 1915. Аустро-Угарска и Бугарска, после слома Србије, деле њену територију у две окупационе зоне. Ова подела се одразила и на простор Косова и Метохије. Такво стање је трајало све до ослобођења и формирања Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, децембра 1918.<sup>7</sup>

Суочен са стварањем нове државе, део албанског становништва то није желео да прихвати. Зато су се они, надахнути идејама Косовског комитета<sup>8</sup>, организовали под вођством Азема Галице у тзв. качачки покрет. Побуњеницима је чак пошло за руком да око области Дренице створе и део слободне територије. Ипак, југословенске власти су успеле да септембра 1924. године, после тешких борби, разбију главнину качака.<sup>9</sup>

Косово и Метохија су биле веома заостале области нове државе – становништво је у 90 посто случајева било неписмено, а Албанци су још увек били на ступњу племенске организације. Такође, ни аграрна реформа није била изведена на задовољавајући начин. Југословенске власти су покушале да планским насељавањем, махом српског

---

<sup>5</sup> Д. Богдановић, нав. дело, 148-150.

<sup>6</sup> Исто, 174-176.

<sup>7</sup> Ђ. Борозан, нав. дело, 70-74.

<sup>8</sup> Косовски комитет је била илегална албанска организација основана крајем 1918. године у Скадру, са циљем да издвоји територију Косова и Метохије и западне Македоније из састава Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца и прикључи их Албанији.

<sup>9</sup> Исто, 92-103.

становништва, изједначе албански и српски елемент, тако се процењује да је током две деценије на ове просторе насељено 12.000 породица, односно око 60.000 људи.<sup>10</sup> Међутим, власт Краљевине Југославије није успела да смањи заосталост Косова и Метохије, тако да су 1941. ове области остале један од најнеразвијенијих делова државе.

После пораза Краљевине Југославије у Априлском рату 1941. године њена територија је била окупирана од стране неколико држава. Простор Косова и Метохије је био подељен између нацистичке Немачке која је запосела северни део (Косовска Митровица, Подујево и Вучитрн) преваходно због богатог рудника Трепче, Бугарске (југоисточни део са Качаником), а остатак тј. највећи део је припао тзв. *Великој Албанији*, односно сателиту Мусолинијеве Италије.<sup>11</sup> Период фашистичке власти је био врло погубан по српско становништво. Не постоје прецизни подаци око броја погинулих и прогнаних са Косова и Метохије, али се процењује да је убијено око 10.000, а да је протерано близу 100.000 Срба.<sup>12</sup>

---

<sup>10</sup> В. Horvat, *Kosovsko pitanje*, 40-43.

<sup>11</sup> Ђ. Борозан, нав. дело, 308-314.

<sup>12</sup> Н. Антонијевић, *Албански злочини над Србима на Косову и Метохији у Другом светском рату. Документа*, 26-27; К. Николић и С. Цветковић, *Срби и Албанци на Косову и Метохији у 20. веку*, 30.



### 3. СТАВ КПЈ О КОСОВУ И МЕТОХИЈИ ДО 1945. ГОДИНЕ

Однос Комунистичке партије Југославије према Косову и Метохији умногоме је био одређен ставом Српске социјалдемократске странке према тој области. Српски социјалисти, предвођени Димитријем Туцовићем, сматрали су да је српска буржоазија водила освајачку политику током Балканских ратова и да је са простором тзв. Старе Србије, себи припојила велике делове албанске територије.<sup>13</sup> Они су то мишљење, као и став о српском хегемонизму преузели од аустроугарских социјалдемократа, који су подржавали империјалистичку политику своје државе.<sup>14</sup>

Политика КПЈ била је заснована на ставовима некадашњих југословенских социјалиста, као и на начелима Комунистичке интернационале, који су захтевали безусловну послушност свих својих секција. Да би се схватио однос југословенских комуниста према албанском питању, мора се сагледати њихов шири поглед према националном питању уопште.

После формирања Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1. децембра 1918. године, комунисти су прихватили тезу о троплеменом народу и залагали су се за стварање Совјетске републике Југославије, која би касније постала део међународне совјетске федерације.<sup>15</sup> Међутим, на Трећој земаљској конференцији 1923. године комунисти усвајају став о томе да је Југославија резултат империјалистичког рата, у којој идеологија српског хегемонизма тлачи све несрпске нације. Такође, на овој конференцији они су усвојили право потлачених народа на отцепљење, али се нису конкретно изјаснили да ли би подржали да се нпр. југословенски Албанци могу прикључити својој матици.<sup>16</sup>

Коминтерна је, на свом Петом конгресу 1924. године, усвојила захтев да се Југославија као држава мора разбити, и то на независну Хрватску, Словенију и Македонију. Она је овакву одлуку донела из страха од могуће инвазије на Совјетски Савез и да би у том случају Југославија била један од носилаца контрареволуције. Међутим, део југословенских комуниста, предвођен Симом Марковићем није прихватио ову одлуку и бранио је став о

---

<sup>13</sup> Више о томе: Д. Туцовић, *Србија и Арбанија*, Београд, 1950.

<sup>14</sup> К. Николић, *Комунистичка партија Југославија и албанско питање 1914-1945. У: Косово и Метохија у великоалбанским плановима 1878-2000*, Београд 2000, 87.

<sup>15</sup> Д. Богдановић, нав. дело, 215.

<sup>16</sup> К. Николић, *Комунистичка партија Југославија и албанско питање 1914-1945*, 88-89.

целовитости југословенске државе. Овим је у КПЈ-у започела вишегодишња распарава о националном питању. Исте године, крајем новембра, донесена је *Резолуција о националном питању* на заседању Земаљског већа КПЈ, у којој је први пут истакнута потреба за отцепљењем југословенских Албанаца и уједињењем у једну нову совјетску албанску републику.<sup>17</sup>

Расправа о националном питању је окончана 1928. године када су комунисти на свом Четвртом (Дрезденском) конгресу усвојили да Срби, Хрвати и Словенци нису један народ, као и да државу треба поделити на – Македонију, Црну Гору, Хрватску и Словенију (Србија ни тада није била споменута), а албанској и мађарској мањини дозволити да се прикључи Албанији, односно Мађарској.<sup>18</sup> Ипак, Коминтерна је став о разбијању Југославије напустила 1935. године, услед опасности од јачања фашизма и нацизма у Европи.

Југословенски комунисти су прихватили нову одлуку Коминтерне, међутим они и даље нису напуштали тезу да је Југославија резултат Версајског уговора, као и да је оличена великосрпским хегемонизмом.<sup>19</sup> У другој половини тридесетих година активно се радило у циљу повећања броја Албанаца у КПЈ. Из тог разлога, јула 1937. формиран је Обласни комитет (ОК) КПЈ за Косово и Метохију. На Петој земаљској конференцији у Загребу 1940. године Боро Вукмировић, делегат са Косова и Метохије, тражио је да ова област буде организована у посебну целину (вероватно Покрајински комитет), како би се ефикасније спроводиле акције. На иницијативу Јосипа Броза, генералног секретар КПЈ, ОК КПЈ за Косово и Метохију није постао посебна целина, али је добио директну везу са ЦК КПЈ.<sup>20</sup> Што је вероватно имало утицаја на добијање аутономног положаја у послератној држави. На овој конференцији комунисти су одлучили и да остваривање права на отцепљење оставе за будућност, али су и даље остали при ставу да је албански народ угњетен, као и да се треба и даље борити против колонизације коју спроводи српска буржоазија.<sup>21</sup>

Од самог почетка Другог светског рата југословенски комунисти су помагали својим истомишљеницима у Албанији да формирају Албанску комунистичку партију, као и да

---

<sup>17</sup> Цитирано према: К. Николић, *Комунистичка партија Југославија и албанско питање 1914-1944*, 90.

<sup>18</sup> Д. Богдановић, нав. дело, 216-217.

<sup>19</sup> Д. Војковић „Један непознат документ Комунистичке партије Југославије о националном питању у Македонији, Црној Гори и на Косову”. *Историја 20. века* 1 (2016), 179.

<sup>20</sup> Д. Војковић „Национална политика Комунистичке партије Југославије на Косову и Метохији 1937-1941.” *Историја 20. века* 1 (2014), 89-93.

<sup>21</sup> Исто, 223-224.

организују војне редове, што су и остварили 1941. године. Та помоћ се огледала пре свега у слању двојице комуниста са Косово и Метохије, Миладина Поповића и Душана Мугоше, који је требало да логистички помогну Албанцима у борби против окупатора. За разлику од Албаније, на Косову и Метохији је одзив у НОБ-у био врло слаб све до 1944. године.<sup>22</sup> Међутим, током 1943. године и код комуниста из Албаније и код албанских комуниста са Косова и Метохије примећивала се жеља за уједињењем када дође до завршетка рата.

Те тежње долазе до изражаја на тзв. Бујанској конференцији на самом крају 1943. и почетком 1944. године, када су косовски Албанци изразили жељу за присаједињење Косова и Дукађина (неколико месеци пре тога они су увели термин Дукађин уместо Метохија) Албанији. Ипак, Друго заседање АВНОЈ-а, које се догодило месец дана раније, било је одлучно у ставу да се очува целовитост предратне Југославије, не спомињући ни аутономију за националне мањине. Марта 1944. врх КПЈ-а је критиковао одлуке Бујанске конференције и тиме их поништио.<sup>23</sup>

Због формирања нове власти, почетком децембра 1944. на Косову и Метохији избија албанска побуна, предвођена немачким колаборационистима, балистима. Њихов главни циљ је био да фашистичка творевина *Велика Албанија* остане целовита. Акција гушења побуне је захтевала од НОВЈ-а велико ангажовање широм Косова и Метохије, а највише у области Дренице. Ипак, јединице предвођене пуковником Савом Дрљевићем су до краја фебруара 1945. успеле да сузбију побуну, а на Косову и Метохији је уведена војна управа.<sup>24</sup>

---

<sup>22</sup> К. Николић и С. Цветковић, *Срби и Албанци на Косову и Метохији у 20. веку*, 30-31.

<sup>23</sup> А. Животић, нав. дело, 108.

<sup>24</sup> В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*. 701-702; Ђ. Борозан, нав. дело, 494-507.

## 4. КОСОВО И МЕТОХИЈА У СОЦИЈАЛИСТИЧКОЈ ЈУГОСЛАВИЈИ

### 4.1. Косово и Метохија до 1966. године

После укидања војне управе, сазвана је Обласна народна скупштина Косова и Метохије која је 10. јула 1945. године донела одлуку да се ова област присаједини Србији као аутономна јединица. Ова одлука је потврђена на Трећем заседању АВНОЈ-а почетком августа у Београду, а већ наредног месеца донет је закон по ком је успостављена Аутономна Косовско-метохијска област (АКМО). У њему је, поред прокламованих права свим нацијама, још једном прецизирано да та област припада Србији. Уставом ФНР Југославије 1946. и Уставом НР Србије 1947. године све претходне одлуке су биле потврђене.<sup>25</sup>

Политбиро ЦК КПЈ имао је главну реч у доношењу одлуке да се изврши ревизија аграрне реформе спроведене за време Краљевине Југославије, којом су Албанци почели да добијају земљу, а чиме би се умирио и њихов отпор новој власти. Оваквом одлуком Партија је, као и претходном о забрани повратка колонистима, знатно утицала на промену националне структуре на Косову и Метохији.<sup>26</sup> Такође, многобројни Албанци који су се током рата доселили из Албаније нису депортовани назад, њихов број није утврђен, али се процењује да је од педесет до сто хиљада Албанаца дошло на простор Косова и Метохије.<sup>27</sup>

Већ 1953. године донесени су уставни закони по којима су прецизирани положаји две аутономне јединице. Аутономна покрајина Војводина и АКМО су суштински изједначене по аутономним правима. Под њиховом ингеренцијом биле су ствари од општег значаја – просвета, привреда, култура... Међутим, републички закони су и даље били изнад њихових закона.<sup>28</sup>

На Косову и Метохији три врло значајна догађаја обележила су педесете године. Прво је 1953. године договором Југославије и Турске почело иселавање турског становништва. Ово је навело и бројне тамошње Албанце да се, уписани као турска

---

<sup>25</sup> Љ. Димић, *Историја српске државности. Србија у Југославији*, Нови Сад 2000, 298-302.

<sup>26</sup> Исто, 348.

<sup>27</sup> А. Животић, нав. дело, 123.

<sup>28</sup> Љ. Димић, нав. дело, 360.

национална мањина, одселе из земље. Процес иселјавања је трајао све до 1957. године. Већ 1954. отпочела је акција прикупљања наоружања од албанских сепаратиста од стране Управе државне безбедности, и то због бојазни од могуће албанске побуне. Приликом ове акције долазило је и до малтретирања појединих Албанаца, што је тек после више од једне деценије осуђено од стране југословенског врха приликом обрачуна са Александром Ранковићем. Можда најбурнији догађај у том тренутку је био тзв. Призренски процес који се догодио јула 1956. године. Група од неколико Албанаца је оптужена да је почетком педесетих година сарађивала са тајним службама НСР Албаније. Бура је настала када су оптужени признали да су неки од косовских руководилаца били повезани са њима. Међу њима је био и Фадиљ Хоџа, тадашњи председник Извршног већа АКМО и касније најмоћнији човек Косова. Поред њега, они су изrekli и бројна друга имена политичких функционера: Мехмет Хоџа, Имер Пуља, Мазлум Нимани... Међутим, процес је брзо био заташкан и јавност није могла да има увид у његов даљи исход. Ипак, на крају су сви оптужени и осуђени на вишегодишње затворске казне.<sup>29</sup>

Новим Уставом из 1963. године СФР Југославије, Аутономна Косовско-метохијска област прераста у Аутономну покрајину Косово и Метохија. На основу чланова Устава, обе покрајине су дефинисане као *друштвено-политичке заједнице у саставу република, гарантована им је одређена самоорганизација и делом законодавство.*<sup>30</sup>

#### **4.2. Косово и Метохија 1966-1981.**

Један од кључних догађаја у историји социјалистичке Југославије десио се јула 1966. године на Брионском пленуму ЦК СКЈ, када је са свих руководећих места смењен Александар Ранковић, дотадашњи потпредседник СФРЈ. Његовим падом отпочео је процес даље децентрализације државе, што је за последицу имало и веће осамостаљивање аутономних покрајина. Већ фебруара 1967. делегација са Косова и Метохије разговарала је са Јосипом Брозом и Едвардом Кардељем о већој еманципацији Покрајине. Они су тражили

---

<sup>29</sup> М. Гаталовић, *Бурна времена. Косово и Метохија у државној политици Југославије 1966-1969*, 20-21.

<sup>30</sup> Цитирано према: Љ. Димић, нав. дело, 377-378.

чвршће везивање за Федерацију, бољу сарадњу са Албанијом, коришћење албанских националних симбола... Кардељ је тада охрабрио делегацију и подржао економско осамостаљивање Косова и Метохије од Србије, али је рекао да још увек није време да се отвори питање уставног преобликовања покрајина.<sup>31</sup>

Априла 1968. у Извршном комитету ПК СК Србије за Косово и Метохију поновљени су ови захтеви који су изнесени пред Брозом и Кардељем, и затражено је да се из званичног имена Покрајине избаци назив Метохија.<sup>32</sup> Овај званични термин је сметао албанском народу, који га је и током Другог светског рата заменио називом Дукађин, јер је представљао сведочанство историјског континуитета српског народа на том подручју. Метохија означава грчки назив са манастирски посед, што је било у директној вези са српском средњовековном историјом и културним наслеђем на тој територији.<sup>33</sup>

Наредног месеца одржана је XIV седница ЦК СК Србије на којој су, поред осталих, говорили Добрица Ћосић и Јован Марјановић критикујући националну политику Савеза комуниста Југославије. Њихова критика се односила и на националистички бирократизам, за који су веровали да ће пољуљати Југославију. Ћосић је говорио и о актуелној ситуацији на Косову и Метохији, где је сматрао да овладава албански национализам и да су српско и црногорско становништво све више под притиском да се иселавају. Он је као најбољу препреку да се овакви процеси заустеве видео у томе да у Југославији дође до демократског и економског напретка. И Ћосић и Марјановић су одмах били маргинализовани из политичког живота.<sup>34</sup>

Два дана пред обележавање 25. годишњице од другог заседања АВНОЈ-а, 27. новембра 1968. године, на Косову и Метохији су избиле албанске демонстрације. Центар демонстрација био је у Приштини, а убрзо су захватиле и Урошевац, Гњилане и Подујево. Демонстранти су узвикивали паролe величајући Енвера Хоџу и Албанију. Тражили су устав и републику и *осуђивали колонијалистичку политику према Косову*.<sup>35</sup>

Немири су били разбијени тенковима и окарактерисани као контрареволуција. Међутим, иако су биле осуђене, демонстрације су ипак биле делимично повољне по

---

<sup>31</sup> Љ. Димић, нав. дело, 392-395.

<sup>32</sup> S. Đaković, *Sukobi na Kosovu*, 289-292.

<sup>33</sup> M. Гаталовић, нав. дело, 224.

<sup>34</sup> Љ. Димић, нав. дело, 398-401.

<sup>35</sup> S. Đaković, nav. delo, 287-289.

Албанце – убрзо је укинут термин Метохија из званичног назива Покрајине, уведена је употреба речи *Албанац* уместо дотадашњег *Шинтар* и интензивирана је сарадња са НСР Албанијом. Свим овим одлукама започела је албанизација Косова.<sup>36</sup>

Нова етапа у историји Косова и Метохије била је обележена уставним амандманима који су донесени крајем децембра 1968. године, њима су покрајине постале *елемент федеративне структуре федерације* и добиле практично исти положај као републике. Србија није имала надлежности над покрајинским органима, док су Покрајине имале права одлучивања у пословима тзв. уже Србије. Доношењем новог Устава СФРЈ 1974. године били су укључени и сви ови амандмани. Од државе је створена слаба конфедерација, а покрајине су добиле висок степен државности (устав, уставни суд, председништва), док је Србија за најбитнија питања морала да тражи консензус својих покрајина.<sup>37</sup>

Седамдесете године 20. века су на Косову и Метохији биле обележене албанском превлашћу. Албанизација покрајине је била у пуном јеку, а сви који су се противили томе, попут Кадрија Реуфија (који се бунио против пописивања својих турских сународника као Албанаца) или Милоша Секуловића (који се борио да заштити Србе и Црногорце од присилног исељавања) били су смењени са руководећих места. Покрајина је била захваћена и непотизмом водећих функционер (Џавид Нимани и Фадиљ Хоца). Међутим, главно што је оптерћивало Покрајину били су поменути притисци на неалбанско (српско и црногорско) становништво да се исели. То је вршено на разне начине: претњама, физичким нападима, уништавањем усева, нападима на објекте СПЦ-а. Занимљиво је да је руководство покрајине чак 1972. године забранило објављивање оваквих вести, уз изговор да то штети међунационалним односима и омета адекватнију борбу против албанског национализма.<sup>38</sup> У атмосфери оваквих дешавања марта и априла 1981. догодиле су се албанске демонстрације.

### 4.3. Узроци демонстрација

Косово и Метохија су и поред свих улагања остали најнеразвијеније подручје социјалистичке Југославије. Разлог за то можемо тражити, поред многих промашених

<sup>36</sup> Љ. Димић, нав. дело, 401-403.

<sup>37</sup> Исто, 406-408. и 433-437.

<sup>38</sup> П. Ристановић, *Косовско питање 1974-1989*. 80-86.

инвестиција, и у енормном наталитету тамошњег, пре свега албанског, становништва. Од првог пописа становништва социјалистичке Југославије 1948. па до пописа 1981. године њено становништво се повећало са 15.700.000 на 22.400.000, што је за трећину више. Међутим, на Косову и Метохији се за исти период популација увећала са 727.000 на 1.584.000, односно дуплирала се.<sup>39</sup> Да се наталитет повећавао по републичкој стопи, у Покрајини би живело нешто више од милион људи.

Све ово је свакако изазвало и пораст незапослености, али је изискивало и већа социјална улагања, пре свега у образовање. На Приштинском универзитету, о чему су говорили поједини политичари, 1981. године студирало је преко 51.000 студената, што га је чинило другим највећим југословенским универзитетом, одмах после Београдског. Ово је даље имало за последицу и велики број незапослених, а притом образованих младих људи, који су постали центар окупљања националиста.

У демонстрацијама је поред младих, учествовао и велики број радника<sup>40</sup>, што је власт хтела да прикрије. Разлог за њихово учешће треба поново тражити у економској ситуацији. Словенија је нпр. 1981. године имала 5,5 пута већи приход по глави становника од САП Косова.<sup>41</sup> Косовски радници су били свесни да раде у најнеразвијенијем делу државе, а своје незадовољство они су покушали да оправдају паролама о искоришћавању косовских ресурса и њиховог рада зарад богаћења Србије.

Да Косово и Метохија нису били експлоатисани, како су то сматрали демонстранти, говоре и следећи подаци. Од 1965. године, односно када је настао федеративни фонд који је помагао неразвијеним републикама (Босна и Херцеговина, Македонија и Црна Гора) и покрајини, САП Косово је добијало највећи проценат средстава. У периоду 1976–1980. Косову је дато чак 37%, док је Босни и Херцеговини, која је имала знатно више становника, дато 30%. Занимљиво је да су средства повећана на 42,55% од 1981.<sup>42</sup> тако су демонстрације вероватно и на то имале утицаја.

Још један, по нашем мишљењу, битан узрок демонстрација јесте и континуирана жеља албанског народа да живи у једној држави. Што је било приметно још од стварања Призренске лиге, као и током побуна против југословенских власти (качачки покрет и

---

<sup>39</sup> *Nacionalni sastav stanovništva SFR Jugoslavije*, Savezni zavod za statistiku, 11.

<sup>40</sup> П. Ристановић, нав. дело, 220.

<sup>41</sup> Д. Јовић, *Jugoslavija – država koja je odumrla*, Београд 2003, 264.

<sup>42</sup> Д. Богдановић, нав. дело, 243.



побуна балиста). Албанци нису били угњетавани у социјалистичкој Југославији, имали су равноправан положај са осталима, а као најбољи доказ тога јесте да су припадници њиховог народа заузимали и високе функције у држави (Фадил Хоџа је 1979. године био потпредседник Председништва СФРЈ).<sup>43</sup> Уз то, они су имали права да се образују на свом матерњем језику, а од 1969. и оснивања Универзитета у Приштини, могли су имати и највише образовање, а да притом нису морали ни да знају званични језик државе.

---

<sup>43</sup> М. Павловић, нав. дело, 170.

## 5. ИНФОРМИСАЊЕ У ТОКУ ТРАЈАЊА ДЕМОНСТРАЦИЈА

Немири албанског становништва су започели 11. марта 1981. године у студентској мензи у Приштини. Студенти су били незадовољни храном и почели су да захтевају боље услове за студирање. Међутим, иако у почетку није изгледало да ће бити велики, протест се само после неколико сати проширио и окупио неколико хиљада људи, што је убрзо довело и до сукоба са милицијом. Тек у раним јутарњим часовима они су се разишли, а државни органи су успели да ухапсе 102 демонстранта.<sup>44</sup>

Наредног дана је у највећем граду Покрајине било мирно. Међутим већ 13. марта у Приштини су исписани графити који су величали Енвера Хоџу, а у Призрену су пронађени леци са истом тематиком. Нови инцидент догодио се 15/16. марта, када је изгорео конак манастира Пећке патријаршије.<sup>45</sup> У званичном извештају је речено да је узрок лоша инсталација, али касније се видело у писму поглавара СПЦ-а Германа да он није веровао у то, тј. да је сматрао да је пожар био подметнут.<sup>46</sup>

За све ово време, водећи југословенски дневни листови нису објавили ниједан текст о поменутих догађајима. Вероватно због ширења бројних вести, које су биле и преувеличане, саопштење је 21. марта дала Општинска конференција СК Приштине, а вест су пренели *Борба* и *Вечерње новости*. У мањем извештају прво су пренете изјаве о актуелној економској ситуацији у Покрајини, а затим су *студентски изгреди* окарактерисани као *штетна политичка акција*. Они су протест дефинисали као *артикулацију социјалних проблема* који се на такав начин не могу решити, већ се само може помоћи националистима. Такође су критиковани наводи појединих медија, поготову страних, јер су по њиховом схватању дезинформисали јавност, преувеличавајући догађаје.<sup>47</sup>

Дана 26. марта отпочео је нови талас демонстрација. Група од 40 студената је блокирала студентске домове и покушала да придобије тамошње студенте. Ректор Универзитета је водио безуспешне преговоре са њима, јер су им захтеви од социјалних прерасли у политичке. Тог дана је у Приштини дочекана Штафета младости. План

---

<sup>44</sup> „Како су текли догађаји” *НИН*, 12. април 1981, 9-10. стр; П. Ристановић, нав. дело, 181-182.

<sup>45</sup> С. Божић „Изгорео конак у Пећкој Патријаршији” *Православље* 1. април 1981, 8-10 стр.

<sup>46</sup> П. Ристановић, нав. дело, 185.

<sup>47</sup> С. Хадерђонај „Задаци за све комунисте” *Борба*, 22. март 1981, 3. стр.

демонстраната је био да се пробију у масу од 40.000 људи, колико се процењује да је гледало пролазак Штафете. Међутим, они то нису успели и акцијом милиције, уз коришћење сузавца били су разбијени, а милиција је задржала 21 лице, од преко 200 ухапшених.<sup>48</sup>

Ни о овим догађајима штампани медији нису у том моменту обавештавали јавност. Њима је у том тренутку добродошла вест да се Штафета младости креће од Црне Горе преко Косова и Метохије, те су то искористили како би пажњу јавности скренули ка *идилчном* братству и јединству свих народа и народности на Косову.<sup>49</sup>

Коначно, 29. марта медији су се озбиљније огласили о демонстрацијама, и то преносећи извештај са рада Седнице председништва ОК ССРН Приштине. *Вечерње новости* су овој теми посветиле чак и део насловне стране. Извештај је садржао изјаву председника конференције СК Приштине Аслана Фазлије, који је на почетку говорио о економским темама, да би потом демонстрације назвао *непријатељским и организованим*, чији је циљ дестабилизација САП Косова. Он је такође изнео податак да је повређено 12 милиционера и 23 демонстранта и да нико није погинуо.<sup>50</sup> Овај податак је могао јавности да прикаже део размера демонстрација. На крају он је осудио злонамерна писања страних медија о нетачностима везаним за догађаје.

Са немилим дешавањима настављено је и наредних дана. Натписи су ованули 29. марта у Приштини, а 30. марта у Обилићу је око 200 ученика на улицама правило инциденте, а од милиције су их заштитили радници фирме *Рамиз Садику*.<sup>51</sup>

Немири су захватили и североисточни део Косова, где су, у Вучитрну и Подујеву, ученици средњих школа исказивали симпатије према поступцима својих сународника у Приштини. До немира већих размера је наредног дана, 1. априла, дошло у Подујеву, када се сукобио већи број ученика са милицијом, која је тек по доласку појачања из Приштине успела да разбије протест. Међутим, у тим тренуцима у Приштини долази до масовног окупљања ученика средњих школа и то по периферијама града, којима су се ускоро прикључили и студенти. Главни њихов захтев се видео у кључној пароли: *Косово република*. Поред ове, они су узвикивали и следеће пароле: *Албанци смо, а не Југословени, Косово*

---

<sup>48</sup> „Како су текли догађаји” *НИН*, 12. април 1981, 10. стр.; П. Ристановић, нав. дело, 186-187.

<sup>49</sup> З. Зејнели „Штафета младости стигла на Косово” *Политика*, 27. март 1981, 7. стр.

<sup>50</sup> *Вечерње новости*, 29. март, 1. и 6. стр.

<sup>51</sup> П. Ристановић, нав. дело, 189.

*Косоварима, Трепча ради, Београд се гради, Хоћемо уједињене албанске земље...*<sup>52</sup> Демонстранти су у послеподневним сатима кренули у пробијање милицијског кордона са циљем да заузму кључне покрајинске установе. Ипак, покрајински органи реда су успели да зауставе ове нападе и до поноћи да разбију демонстрације.<sup>53</sup>

Председништво ЦК СКЈ и Председништво СФРЈ је истог дана, првог априла, прогласило кризно стање у Приштини. Међутим, до врхунца демонстрација дошло је наредног дана. Немири су започели већ у раним јутарњим часовима окупљањем ученика средњих школа, којима су се придружили и бројни радници. Власти су одлучиле да укључе и војску, тако да су се убрзо у центру града појавили и тенкови. Затим су у Покрајину почеле да пристижу и милицијске снаге из целе државе.<sup>54</sup>

Упркос овоме, демонстранте ништа није омело и уплашило да наставе ка центру града, где су поново покушали да заузму кључне институције покрајинске власти. И овога пута је милиција, сада у садјеству са војском која је обезбеђивала државне установе, успела да разбије побуњенике до вечерњих часова. Причињена је била огромна материјална штета што на приватним, што на државним објектима (фабрике, железница).<sup>55</sup>

У Подујеву је такође ситуација била врло критична. Демонстранти су блокирали путеве, а због вести да милиција стиже из свих делова државе, они су узели неколико Срба за таоце, али су их убрзо после ослободили. Уз то, они су и вербално вређали возаче српске националности. Протести су се проширили и по осталим већим градовима Покрајине – Липљан, Гњилане, Пећ, Ђаковица, Урошевац. Услед оваквог стања, Председништво ЦК СКЈ и Председништво СФРЈ донели су одлуку да се 2. априла прогласи ванредно стање на целој области САП Косова. Мобилисано је преко 15.000 чланова територијалне одбране (ТО), уведена је забрана кретања на одређеним местима, затворене су школе, факултети, као и студентски домови.<sup>56</sup> Демонстрације мањег обима су одржане и 3. априла у Косовској Митровици, Вучитрну и Урошевцу, али без већих ескалација.<sup>57</sup>

Новински листови су крајем марта и даље, приликом помињања Косова, писали само о проласку Штафете младости. Ни првог ни другог априла није било помињања

---

<sup>52</sup> S. Đaković, nav. delo, 289-292.

<sup>53</sup> П. Ристановић, нав. дело, 190-191.

<sup>54</sup> S. Đaković, nav. delo, 276.

<sup>55</sup> П. Ристановић, нав. дело, 192-193.

<sup>56</sup> Исто, 194-195.

<sup>57</sup> Исто, 196.

демонстрација, иако су оне биле врло масовне. Међутим, од трећег априла главна тема већине штампаних медија постају догађаји у јужној Покрајини. Јавност је о појединостима ових догађаја могла да сазна тек 12. априла када је недељник *НИН* објавио чланак *Како су текли догађаји*. Ипак, о дешвањима после 1. априла они нису известили.<sup>58</sup>

Трећег априла новине преносе извештај са седнице Председништва СР Србије и Председништва ЦК СК Србије, која је одржана 2. априла. У извештају је наглашено да су демонстрације дело албанских националиста, односно иредентистичких снага, а да им је циљ био дестабилизација социјалистичке Југославије. Оваквим квалификовањем, демонстрације су први пут у јавности добиле један од најтежих епитета, тј. превазиђен је до тада блажи коришћен термин *непријатељске*. Затим су два председништва установила да се право расположење људи на Косову могло видети током проласка Штафете и да ће братство и јединство бити најбољи одговор оваквим догађајима.<sup>59</sup>

Новине су тога дана пренеле и интервју председника Председништва САП Косова, Цавида Ниманија у ком се могао реконструисати део демонстрација. Нимани је изјавио да су се непријатељи окупили у Приштини где им је циљ био да *обману ученике, студенте и раднике*. Међутим, он није рекао шта је био коначни циљ демонстрација, односно избегао је да их оквалификује као *иредентистичке* и *националистичке*, већ је уместо тога неколико пута поновио да су оне биле *непријатељске*. Нимани је затим нагласио да демонстрације нису успеле да окупе већи број људи, пре свега због зрелости албанске народности. На крају он је позвао на јединство свих нација на Косову, као и на будност против непријатеља.<sup>60</sup>

Током ноћи, 3. априла, на заједничкој седници Председништва СФРЈ и Председништва ЦК СКЈ разматрани су догађаји на Косову. Вест о томе су наредног дана пренели штампани медији у виду краћег извештаја, али на насловним странама. Ово је иначе представљало и први јавни иступ највишег југословенског руководства поводом демонстрација. Два председништва су истакла да су јединствени у одбрани уставног поретка и територијалног интегритета социјалистичке Југославије. Речено је да су акције биле срачунате да би дестабилизовале државу и да би се албански народ конфронтирао са

---

<sup>58</sup> „Како су текли догађаји” *НИН*, 12. април 1981, 9-10. стр.

<sup>59</sup> „Народ оштро осудио нереде” *Борба*, 3. април 1981, 3. Стр.

<sup>60</sup> „Спрега унутрашњих и спољних непријатељских елемената” *Политика*, 3. април 1981, 1. и 2. стр.

другим народима у Југославији, а посебно на Косову. На крају истакнуто је да огромна већина Албанаца није подржала појединце, иредентисте из својих редова.<sup>61</sup>

Други део новинских текстова који је за тему имао Косово, био је посвећен извештају говора Фадила Хоџе, члана Председништва СФРЈ и Председништва ЦК СКЈ, на политичком активу у Приштини. Он је демонстрације оштро осудио назвавши их делом контрареволуције и покушајем да се од Косова направи најслабија карика. Хоџа је подсетио присутне на тековине НОБ-а и заједништво албанског и српског народа. Најавио је велика улагања у Покрајину и подвукао да албански народ никада у својој историји није остварио напредак као у социјалистичкој Југославији.<sup>62</sup>

Новине су тога дана пренеле и поруке подршке из свих делова државе Председништву САП Косова у борби против непријатеља. Најважније поруке су стигле из Савезног извршног већа и од Председништва СР Црне Горе. Било је по неколико чланака, а сви су били готово исте садржине.<sup>63</sup>

Фотографија са демонстрација. Извор: Газета блиц



<sup>61</sup> „Јединствени у заштити уставног поретка” *Борба*, 4. април 1981, 1. стр.

<sup>62</sup> „Фадиљ Хоџа: То је дело контрареволуције” *Политика*, 4. април 1981, 1. и 2. стр.

<sup>63</sup> „Пуна подршка енергичном сузбијању непријатеља” и „Очуваћемо тековине наше револуције” *Борба*, 4. април 1981, 4. стр.

## 6. РУКОВОДИОЦИ О ДЕМОНСТРАЦИЈАМА

Петог априла медији су пренели интервју са Душаном Драгосавцем, секретаром Председништва ЦК СКЈ. Он је протекле догађаје ставио у један шири међународни контекст, рекавши да се читав свет налази у тешкој привредној рецесији и да је дошло до кризе детанта, што је изазвало пораст неофашизма, расизма и клерикализма у свету. До пораза национализма, по његовом мишљењу, доћи ће економским напредком и афирмацијом и равноправношћу свих народа и народности у Југославији. Демонстрације је окарактерисао као добро организоване и контрареволуционарне.<sup>64</sup>

Новине су тог дана пренеле и део обраћања Добривоја Видића, председника Председништва СР Србије. Видић је, поред готово истих квалификација демонстрација као Драгосавац, додао да су оне део шире завере која се против социјалистичке Југославије води већ деценијама, као и да је то дело поражених реакционарних група из Другог светског рата, али и присталица Резолуције Информбироа.<sup>65</sup>

Следећег дана, медији поново доносе бројне поруке подршке *радног народа* из читаве државе руководству САП Косова. Подршка је стигла из Гњилана, Призрена, Котор Вароши, Умага, Госпића, Прилепа... Поруке су биле готово истог садржаја – позивале су на борбу против непријатеља, на братство и јединство, величале лик и дело Јосипа Броза.<sup>66</sup> Такође, *Вечерње новости* истог дана преносе и вести о нормализацији живота на Косову – о отклањању последица демонстрација (чишћење градова, санација оштећених објеката...)<sup>67</sup>

Седмог априла новински листови доносе извештај са рада седнице ПК СК Косова на којој је исцрпан реферат поднео Махмут Бакали, председник ПК СК Косова. Он је за кривца оптужио албански национализам и иредентизам. Нагласио је да ни по коју цену неће дозволити нарушавање уставног поретка СФР Југославије, као и да ће истрага открити све појединости око организације демонстрација. На седници је говорио и цео врх руководства САП Косова, углавном понављајући исте фразе као и М. Бакали. Присутнима се обратио и Добривоје Видић, чије је присуство овој седници било вероватно важно због показивања да

---

<sup>64</sup> З. Зејнели „Национално питање се решава даљим развојем самоуправљања” *Политика*, 5. април 1981, 7. стр.

<sup>65</sup> „Будност и организованост свих” *Борба*, 5. април 1981, 3. стр.

<sup>66</sup> „Наше јединство недељиво” *Вечерње новости*, 6. април 1981, 1. и 2. стр.

<sup>67</sup> „Живот се нормализује” *Вечерње новости*, 6. април 1981, 5. стр.

је Покрајина у саставу СР Србије, и да ће тако остати у будућности, односно да се стане на пут свим поборницима да Косово постане република.<sup>68</sup>

Медији су истог дана пренели и јучерашњи разговор Станета Доланца, члана Председништва ЦК СКЈ, са више од 200 домаћих и страних новинара. Овај интервју је представљао први иступ неког од водећих људи државе, који је изнео детаље демонстрација. Доланц је навео да је укупно погинуло 11 особа, од којих су двојица били припадници органа безбедности, а осталих деветорица су били учесници демонстрација. Рањених је било 57 и ниједан животно угрожен, а ухапшена су и 22 организатора. Он је потом нагласио да је јасна повезаност организатора са албанском емиграцијом из Сједињених Америчких Држава и Немачке. Доланц је затим рекао да већина албанског становништва није подржала демонстранте, и наводио је примере где су се радници сукобили с њима, не желећи да учествују. Приликом једног новинарског питања да ли је званична НСР Албанија можда повезана са протеклим догађајима, Доланц није са сигурношћу демантовао те наводе.<sup>69</sup>

Деветог априла пренет је извештај са рада конференције ССРН Словеније, где се између осталих присутнима, обратио и председник конференције Франц Шетинц. Он је прво говорио о економским приликама, да би се потом осврнуо и на догађаје на Косову. Шетинц их је окарактерисао као националистичке и иредентистичке, и да су за циљ имале да наруше несврстаност социјалистичке Југославије и приближе је неком од два блока.<sup>70</sup>

Наредног дана, недељник *Комунист* објавио је интервју са Петром Стамболићем, чланом Председништва СФРЈ. У том разговору, Стамболић се изјаснио и о албанским демонстрацијама. Он је навео да су сва реаговања покрајинских, републичких и савезних руководилица тачно одредила суштину протеклих догађаја на Косову. А између осталог он је и рекао: *Морамо, исто тако бити будни и одлучно реаговати на реакцију сваког другог национализма који ће, знамо из досадашњег искуства, искористити ове догађаје и провокације албанског национализма и иреденте да се појави и понуди своју оцјену догађаја и предлаже тзв. решење за будућност. Већ имамо такве знаке и не смемо остати*

---

<sup>68</sup> В. Крсмановић „Нећемо дозволити дестабилизацију Југославије” *Борба*, 7. април 1981, 1-4. стр.

<sup>69</sup> М. Стојановић „Прилике на Косову се нормализују политичким средствима” *Политика*, 7. април 1981, 7. и 8. стр.

<sup>70</sup> Ј. Пјевић „Друштва грађана, школе самоуправљања” *Борба*, 9. април 1981, 3. стр.



*равнодушни према њима. Поуке из наше прошлости наводе ме да то баш у овом тренутку нагласим.*<sup>71</sup>

Председништво ПК ССРН Косова је одржало своју седницу 13. априла. На скупу се обратио и Азем Власи, који је истакао да је становништво Косова осудило демонстрације, да је циљ организатора био да се посеје мржња међу народима, као и да се морају ангажовати најшири слојеви како би се сузбили нови покушаји. Михаило Звицер, председник ССРН-а, се такође обратио, рекавши, поред већ устаљених фраза, да је њихов задатак борба против сваког национаизма, а не само албанског.<sup>72</sup>

Наредног дана *Политика* је пренела извештај са рада седнице Републичке конференције ССРН Хрватске. На њој се присутнима обратио и Јово Угрчић, члан конференције, који је говорио о демонстрацијама на Косову. Он је истакао да се *непријатељ и овога пута грдно преварио*, и да народ Косова, као и целе Југославије нема намеру да скрене с Титовог пута. За крај, Угрчић је нагласио да од ССРН Хрватске руководство Косова има пуну подршку у сузбијању свих непријатељских акција.<sup>73</sup>

Осаманестог априла новине су објавиле разговор Махмута Бакалија са новинарима. Он је говорио о сталној ангажованости СКЈ-а на Косову у решавању проблема, нагласио је да сама акција албанских националиста није толико изненадила, колико њен вандализам. Оптиживао је албанску емиграцију да је она била носилац демонстрација, вероватно да би скинуо одговорност са косовског руководства. Информисање јавности о догађајима је заказало због *наше несналажљивости*. Поред овога, он је изнео и тачне податке – организатори су били искључиво Албанци, највише је било омладине, укупно је повређено 75 људи, погинуло је 8 демонстраната, као и један милиционер. Истакао је да ЈНА учествовала само у обезбеђивању покрајинских институција, а да није гушила немире. Одговарајући на питање о политичкој одговорности, рекао је да комунисти нису били довољно *будни* и да ће се и она врло скоро утврдити. Изнео је податак да је и 20 чланова СКЈ-а индиректно учествовало и да ће они бити санкционисани. Занимљив је био и његов одговор на питање да ли ће поднети оставку као један од водећих руководиоца Покрајине.

---

<sup>71</sup> „Одговорност Савеза комуниста за будућност и развој Титове Југославије никад није престајала нити се мењала” *Комунист*, 10. април 1981, 6. и 7. стр.

<sup>72</sup> „Јединство јаче од непријатеља” *Вечерње новости*, 14. април 1981, 2. стр.

<sup>73</sup> Р. Арсенић „Непријатељ се и овога пута грдно преварио” *Политика*, 15. април 1981, 6. стр.

Он је рекао да би оставка била *опортунистичка малодушност*, јер сада се захтева ангажованост свих у решавању насталих проблема.<sup>74</sup> Бакали је убрзо поднео оставку.

И наредног дана медији су наставили са извештавањем актуелне ситуације са Косова, тако је пренет извештај говора који је Фадиљ Хоџа одржао на састанку актива комуниста Академије наука и уметности Косова. Он је поново истакао да је развој албанског народа био могућ само у социјалистичкој Југославији, позвао је албанске комунисте да демаскирају непријатеља из редова своје народности и нагласио да је Академија допринела у афирмацији албанског народа у Југославији.<sup>75</sup>

После скоро три недеље, око 66 хиљада ученика средњих школа на Косову вратило се редовном похађању наставе. О овоме је *Политика* обавестила јавност 21. априла, показујући да се у Покрајини нормализује ситуација. Такође, наставници су имали за задатак да разговарају са ученицима о демонстрацијама и да им објасне њихову штетност за друштвени и економски развој свих нација на Косову.<sup>76</sup>

Јавност је била незадовољна извештавањем са Косова за време трајања демонстрација. Из тог разлога многи руководиоци су се током својих обраћања делом дотицали и те теме. У свом интервјуу за *Борбу*, Михаило Звицер, председник ПК ССРН Косова, говорио је само о информисању јавности. Он је истакао да је за социјалистичко друштво битна и благовремена и тачна информисаност, али да исто тако треба информисати и проницати ка суштини проблема, а не износити гомиле непотребних података. Оправдао је неке примедбе због лошег информисања, и тиме прихвативши критику да је јавност обавештавана неблаговремено и штуро. Међутим, главни његов аргумент одбране политичког руководства због лоше информисаности, био је да се није ишло до танчина да се не би износили *морбидни детаљи*.<sup>77</sup>

Двадесетог осмог априла медији су поново пренели изјаву најзначајнијег политичара са Косова, Фадиља Хоџе. Он је на састанку актива научних, просветних и културних радника у Приштини поново говорио о актуелној теми. За подстрекаче и организаторе демонстрација је оптужио балисте, зогисте, усташе, четнике и остале

---

<sup>74</sup> „Братство и јединство немају алтернативу” *Борба*, 18. април 1981, 1. и 3. стр.

<sup>75</sup> „Само Титовим путем” *Вечерње новости*, 19. април 1981, 6. стр.

<sup>76</sup> „Сви ученици на настави” *Политика*, 21. април 1981, 6. стр.

<sup>77</sup> М. Даци „Право информисање је о суштини проблема” *Борба*, 24. април 1981, 4. стр.

антикомунисте, односно све реакционарне снаге. Поново је нагласио напредак албанске народности у СФР Југославији.<sup>78</sup>

Већ наредног дана новински листови доносе говор Лазара Колишевског, члана Председништва СФРЈ, са заједничке седнице Савезног савета за заштиту уставног поретка и Председништва СФРЈ. Иако овај извештај, због предстојећих првомајских празника, није заузео ни насловну ни почетне стране новина, он је представљао до тада вероватно најбољу анализу догађаја на Косову. Колишевски је на почетку рекао да су демонстрације заустављене пре свега захваљујући акцији социјалистичких снага. Потом је нагласио да се морају пронаћи узроци и да се они морају отклонити. Позвао је на борбу против свих националиста, а посебно је говорио о тзв. економском национализму који се појављује унутар југословенских република, што изазива њихову аутархичност. Затим се Колишевски запитао како је могуће да је једна стаљинистичка и неразвијена држава попут Албаније постала узор великом броју омладине на Косову. Он је указао и на грешке које је учинило и југословенско руководство. Пре свега, да је непријатељ потенцирао паролу о републици више од 10 година, а да се то није санкционисало на прави начин. Потом је рекао да власт не приказује довољно резултате развоја Косова, чиме се ствара плодно тле за манипулације албанских националиста о тзв. експлоатисању. Колишевски је подвукао да су за неразвијеност република криве пре свега оне саме, а не републике које су развијене. Посебну пажњу, он је посветио проблему Универзитета у Приштини. Нагласио је да се школује кадар који неће моћи да нађе запослење, а они представљају интелектуални слој који због економских разлога сада постаје и жариште национализма. Ово предстаља и привредни проблем за државу, јер уместо да раде, многи студирају. Изнео је и следеће статистичке податке: да на Косову има 178.000 радника, а чак 51.000 студената, а да је до пре само 4 године, односно 1977. било упола мање студената.<sup>79</sup>

---

<sup>78</sup> „Одлучан обрачун с непријатељем” *Вечерње новости*, 29. април 1981, 1. и 2. стр.

<sup>79</sup> „Историјска одговорност СК – борба против сваког национализма” *Борба*, 30. април 1981, 12. стр.

## 7. ДРЖАВНЕ СЕДНИЦЕ О ДЕМОНСТРАЦИЈАМА

### 7.1. Расправа у ПК СК Косова

Почетком месеца маја, услед обележавања првомајских празника и прве годишњице од смрти Јосипа Броза, Косово је постало скрајнута тема у штампаним медијима. Међутим, политичко руководство је радило на организовању три седнице на којима се разговарало о узроцима и последицама демонстрацијама. Седнице су биле организоване дан за даном и то хијерархијским принципом — покрајинска, републичка и савезна.

Петог маја одржана је седница ПК СК Косова, о којој су сутрадан известили сви важнији новински листови, придајући јој велику пажњу. Она је усвојила две битне тачке: 1) да се изради акциони програм којим би се прецизирала даља активност на свим нивоима у Покрајини; 2) усвојена је оставка Махмута Бакалија на место председника ПК СК Косова и на ту позицију дошао је Вели Дева.<sup>80</sup>

На почетку седнице свој реферат је изложио Али Шукрија, члан Председништва САП Косова. Он је врло оштро осудио демонстрације, рекавши да је њихов циљ био да се Косово припоји Албанији. Затим је назначио да су организатори били повезани са албанском емиграцијом, и то са групом *Лек Зогу*, као и са бројним марксистичко-лењинистичким групацијама. Непријатељи су, по његовом мишљењу, били потцењени, а најбољи начин да се они поразе јесте још бољи економски развој Косова. Он се потом осврнуо и на грешке које су начињене на Универзитету у Приштини. У циљу смањења превеликог броја студената, Шукрија је предложио да се поопштре критеријуми на факултетима. Смањењем броја студената смањила би се социјална давања, а повећао би се и број радника, што повољније утиче на привреду. Он је указао на још једну грешку, а то је утицај из Албаније, која је кроз тзв. културну сарадњу индоктринирала омладину на Косову. Шукрија није имао намеру да смањује сопствену кривицу, тако да је изричит био у вези са тим да највећа одговорност припада СК Косова.<sup>81</sup>

---

<sup>80</sup> М. Антић „Национализам се мора сасецати у корену” *Борба*, 6. мај 1981, 1. стр.

<sup>81</sup> „Одговорност сноси цео СК Косова” *Вечерње новости*, 6. мај 1981, 2. стр.

Један у низу излагача био је и Лазар Вујовић, такође члан Председништва САП Косова. Он се вратио на 1968. годину и прве албанске демонстрације, нагласивши да се тадашње политичко руководство није довољно јасно оградило од паролe *Косово република*, као и да нису били отпуштени из службе бројни професори, наставници и учитељи који су учествовали у тадашњим демонстрацијама. Вујовић је поред ових мишљења изнео и свој став о иселјавању Срба и Црногораца, рекавши да се тај процес заташкава и да би требало детаљно и транспарентно испитати праве узроке.<sup>82</sup>

Азем Власи је поставио питање које разматра постојање могућности да се до овога дође после три и по деценије живљења и васпитавања у социјалистичком друштву. Он је као одговор на ово питање изнео мишљење да је до овога дошло због запостављања марксистичког приступа, као и пропаганде из Албаније.<sup>83</sup>

Посебно интересантан је био иступ Дервиша Рожаје, универзитетског професора и првог ректора Приштинског универзитета. Он је разлог за иредентистичко и националистичко понашање својих сународника видео у етнопсихолошким и социопсихолошким особинама код албанског становништва. Такође, он није прихватио ни тезу да је на Универзитету дошло до националне неравноправности.<sup>84</sup>

У бурну расправу против Рожаје ушли су Светомир Стожинић, такође професор на Приштинском универзитету, као и Душан Ристић, председник покрајинске скупштине. Они су оштро одбацили Рожајеве ставове, додајући притом да читаво школство на Косову има веома лош наставни кадар, да је на факултетима дошло до владавине непотизма, као и да се злоупотребљава познавање два језика у запошљавању, односно да су Срби тиме дискриминисани. Читаву расправу пресекао је Фадиљ Хоџа, који је у говору пуном набоја рекао *да се не може седети на две столице* већ се професори морају изјаснити да ли су комунисти или националисти.<sup>85</sup>

---

<sup>82</sup> Исто, 3. стр.

<sup>83</sup> „Онима који улазе у компромис са национализмом немам места у Савезу Комуниста” *Политика*, 6. мај, 1981, 9. стр.

<sup>84</sup> М. Даци „Братством и јединством против национализама” *Борба*, 6. мај, 1981, 4. стр.

<sup>85</sup> Исто

## 7.2. Седница ЦК СК Србије

Следећег дана је одржана и седница ЦК СК Србије, о чему су новински листови темељно извештавали. Уводно излагање је имао Тихомир Влашкалић, председник ЦК СК Србије. Он је на почетку нагласио да је седница сазвана како би се анализирали узроци и последице албанских демонстрација, и то самокритиком и критиком чланова, и да се одреди даљи правац акције СК Србије. Влашкалић је први из политичког врха који је рекао да су демонстрације имале елементе отворене побуне и да им је циљ био да задају тежак ударац социјалистичкој Југославији. Поред тога он је додао и: *Ми смо се први пут после НОБ-а, суочили са контрареволуционарним терором таквих размера на који смо одговорили онако како су захтевали интереси земље. Карактер деловања снага уставног поретка био је одређен карактером и степеном употребе силе непријатељских елемената.*<sup>86</sup>

Влашкалић се потом осврнуо на узроке демонстрација. Напоменуо је да је приход по породици на Косову у последњих десет година скочио за 3,5 пута, чиме је хтео да докаже како узрок не представља економски фактор, као и да демаскира једну од две главне пароле демонстрација, о експлоатисаном Косову. Разлог за побуну, по његовом мишљењу, требало је тражити у све развијенијем етатизму и бирократизму у Покрајини. Он се такође дотакао и теме школства, понављајући раније изречене ставове Лазара Колишевског о томе да, уместо да раде, многи се школују, што отежава положај покрајинске привреде.

Он се на крају дотакао и одговорности, рекавши да главни део кривице пада на СК Косова, јер тамошње руководство није објаснило становништву да се у Покрајину доста улаже и да она није предмет експлоатисања од стране осталих република. Влашкалић је посебно нагласио и потцењивање албанског национализма. Паролом о експлоатацији хтела се пружити материјална и морална подлога о стварању републике.<sup>87</sup>

Присутнима се потом обратио и Шпиро Галовић, секретар Председништва ЦК СК Србије. Он је подвукао да се *први пут у новијој историји у једном делу земље прогласило кризно стање*. Затим се окренуо разматрању албанског национализма, нагласивши да се он уочавао и раније, због чега није смео бити потцењиван. Критиковао је и одлагање расправе о национализму, а са Влашкалићем се сложио да етатизам и бирократизам утичу на његово јачање. Као најбољи одговор национализму сматрао је јачање и повезивање радничке класе.

<sup>86</sup> „У отвореној борби против национализма провера сваког комунисте” *Борба*, 7. мај 1981, 2. стр.

<sup>87</sup> „Дуже време су потцењиване националистичке појаве и догађаји” *Комунист*, 8. мај 1981, 14. стр.

Галовић је, за разлику од неких албанских комуниста са Косова, албанску емиграцију ставио у други план, а као ноциоца претходних дешавања, оптужио је унутрашњи фактор. И он се дотакао образовног система, рекавши да је Универзитет у Приштини много више сарађивао са Тиранским, него са Београдским, Загребачким или Љубљанским. Позвао је на приказивање стварног стања ствари у НСР Албанији, тј. да је то једна нерзвијена и стаљинистичка земља. Галовић је затим критиковао и српски национализам, односно да се он базира на албанофобији. Дотакао се и осетљивог питања исељавања Срба и Црногораца са Косова, рекавши да то лоше утиче и на Албанце, јер економски погађа целу Покрајину.<sup>88</sup>

Милош Минић, члан Председништва ЦК СКЈ, је своје излагање углавном засновао на осуди национализама. Рекао је да непријатељ није разбијен, а да прво треба разобличити национализам код омладине. Минић је нагласио да су догађаји на Косову охрабрили и националисте у Србији. Он је ово изрекао иако није забележен ниједан националистички инцидент Срба од 11. марта, односно од почетка албанских демонстрација. Минић је за крај нагласио и да се мора повући јасна граница између националне афирмације и национализма, као и да се треба правити разлика између албанских шовиниста и већине Албанаца у Југославији.<sup>89</sup>

Свој реферат је поднео и Драгослав Дража Марковић, председник скупштине СФРЈ. Он је на почетку питао зашто толико критика није било пре десет или пет година. Затим је нагласио да се морају успостављати односи Албанија-Југославија, а не Косово-Албанија. Говорио је и о проблему исељавања српског и црногорског становништва, нагласивши да се исељавају и пољопривредници који на новоприселим местима поново купују земљу, из тога постаје евидентно да економски разлог није узрок њихове миграције, јер они немају намеру да мењају занимање. Марковић је истакао да је и проблем изазван погрешно схваћеним концептом косовске аутономије, односно *да велики број албанских функционера са Косова оспоравају паролу за републику аргументом да је аутономија добијена Уставом 1974. исто што и статус републике.*<sup>90</sup>

---

<sup>88</sup> „СК Косова запљуснут национализмом” *Вечерње новости*, 7. мај 1981, 3. стр.

<sup>89</sup> В. Petranović, М. Zečević, *Jugoslovenski federalizam II*, 602-603; „Непријатељ је сузбијен али није разбијен” *Политика*, 7. мај 1981, 9. стр.

<sup>90</sup> В. Petranović, М. Zečević, *Jugoslovenski federalizam II*, 598-601; „Националну афирмацију јасно одвојити од национализма” *Борба*, 7. мај 1981, 4. стр.

Иван Стамболић је такође сматрао да је до свега дошло намерним или случајним погрешним тумачењем Устава: *Ми такође не смемо потцењивати ни негативне политичке последице произвољног крићавања СР Србије, нарочито њеног ужег подручја. Срећемо се у излагањима, говорима политичких људи, у штампи, у публицистици и у стручним текстовима, она не одговарају или су у супротности са основним смислом Устава. Јер шта нпр, може да значи ужа Србија или Србија без покрајина када, пре свега искључује суштинско одређење социјалистичка република. У тако створеној клими дође и до тога да у званичним документима нестане до сада постојећа на Уставу заснована пракса да се званична статистика економских кретања и планирања не иаказује за целу СР Србију. Све су то питања преко који се не може опортунистички прелазити. Ми о њима морамо отворено говорити и о њима имати јасан политички став. У противном на нашим пропустима националисти ће градити своје манипулације.*<sup>91</sup>

### **7.3. Двадесета седница ЦК СКЈ**

Осмог маја новински листови су, дајући простора на насловним и првим страницама, исцрпно пренели извештај са седнице ЦК СКЈ о Косову. Присутнима се први обратио Лазар Мојсов, председник Председништва ЦК СКЈ. Он је на почетку рекао да су претходних дана ПК СК Косова и ЦК СК Србије озбиљно и темељно говорили о узроцима и последицама контрареволуционарних акција која је покушала да заузме виталне институције и створи републику.<sup>92</sup>

Мојсов је изнео да су подстрекачи и организатори догађаја припадали страној агентури. Он је као главног виновника означио тзв. *Албанску комунистичко-лењинистичку партију у Југославији*. Нагласио је да су и после демонстрација 1968. и након догађаја после 1974. године откриване бројне непријатељске активности од стране безбедносних органа. Мојсов је говорио и о количини улаганих средстава на Косову, а истакао је и да је последњих година дошло до економске стагнације. Он је први руководиоца из југословенског врха који је изнео такав податак. Поред тога, он је говорио и о проблему

---

<sup>91</sup> Исто, 5. стр.

<sup>92</sup> М. Лолић „Бескомпромисно против контрареволуционарног насртаја” *Борба*, 8. мај 1981, 2. стр.



превеликог броја студената, а малом броју радника, о пропаганди из НСР Албаније и сл. На крају, Мојсов је закључио да су демонстранти покушали да притиском добију републику, као да је то формално питање.<sup>93</sup>

Добривоје Видић базирао је свој реферат на штетности деловања Албаније. Он се посебно осврнуо на једну изјаву Енвера Хоџе од новембра 1978. године када је рекао да су Албанци по својој бројности заслужили републику, да су плански подељени у две републике и једну аутономну покрајину, као и да су лишени основних уставних парава. Видић је у овоме уочио да је управо Хоџа подстакао косовске Албанце на овакву акцију, јер су ови Хоџине речи постале основ захтева демонстраната.<sup>94</sup>

Своје излагање је имао и Петар Стамболић. Он је нагласио да нације имају право на републику, а не народности. Посебно се осврнуо на кривицу албанских комуниста на Косову, оптуживши их да су изгубили границу између националне афирмације и национализама. Подвукао је да оправдање не може бити само *небудност*.<sup>95</sup>

Милош Минић се, као и Добривоје Видић, окренуо критици спољне политике Албаније. Према његовом схватању, она према Косову води политику на два колосека. Први колосек подразумева развијање економске и културне сарадње, а други колосек је расприривање национализма и сепаратизма. О албанском мешању у политику социјалистичке Југославије рекао је: *Иако је Југославија водила добросуседску политику, није се мешала у унутрашње ствари других држава, поштовала националне мањине, Албанија то није умела да поштује*. Минић је нагласио да се на сличне нападе из Тиране није реаговало раније и да је све ово последица. Он је нагласио и да се омладини мора објаснити политичко-економска ситуација у Албанији, а режим Енвера Хоџе је упоредио са владавином диктатора Пола Пота у Камбоџи.<sup>96</sup>

На овој седници су своје ставове о догађајима на Косову изложили и чланови Председништва из других република. Војислав Срзентић, црногорски члан Председништва ЦК СКЈ, критиковао је масовност чланства СКЈ, кога чини око два милиона грађана. Он је рекао да треба постојати већи критеријуми приликом учлањавања, јер сви чланови нису

---

<sup>93</sup> „Још једна поука” *НИН*, 10. мај 1981, 17. стр; „Нема попуштања у име мира и рада” *Вечерње новости*, 8. мај 1981.

<sup>94</sup> „Наставља се непријатељска активност у разним облицима” *Политика*, 8. мај 1981, 3. стр.

<sup>95</sup> М. Лолић „Национализам не види ни класне ни националне интересе” *Борба*, 8. мај 1981, 4. стр.

<sup>96</sup> „Пуна умешаност Албаније” *Политика*, 8. мај 1981, 5. стр.

иделошки комунисти, већ прекривени националисти. Такође, он се осврнуо и на затвореност република и покрајина, рекавши да комунисти из других средина треба да имају право коментарисања дешавања на читавом простору социјалистичке Југославије.<sup>97</sup>

Владо Јанжич и Јоже Смоле, словеначки чланови Председништва ЦК СКЈ, подсетили су да Југославија није пуки објекат страних сила, већ да је она субјекат у међународној политици. Они су били изненађени рефератом Лазара Мојсова и то делом где је говорио о албанским марксистичко-лењинистичким групацијама. Питали су се како је могуће да се до сад ништа није знало о овоме, а такође су тежили томе и да се утврди ко је то прикривао.<sup>98</sup>

На крају, своје излагање је имао и Милутин Балтић, хрватски члан Председништва ЦК СКЈ. Он се осврнуо на поједине наводе да на Косову нема услова за бољи развој самоуправљања. Такве наводе Балтић је демантовао речима: *да Косово данас има већи национални доходак него што га је имала Југославија почетком педесетих година, односно времена кад је увођен самоуправни социјализам.*<sup>99</sup>

Новине *Борба* су у склопу извештаја са седнице ЦК СКЈ донеле и одређене статистичке податке из материјала са рада седнице, који су приказивали развој Косова у социјалистичкој Југославији. Број становника се за ових 36 година удвостручио са 720.000 1948. године на близу 1.600.000, колико је пописано на последњем попису 1981. Иако је дошло до великог демографског скока, пољопривредно становништво је смањено са 80 посто 1948. на 42 процената 1979. године. Индустрија је постала водећа привредна грана са уделом од 29 одсто у косовској економији. Статистика је оспорила наводе и о експлоатацији Косова. За период од 1952. до 1979. године инвестиције су повећане за чак 19 пута, у доносу на 7,7 пута колико је повећано у остатку СФРЈ.<sup>100</sup>

---

<sup>97</sup> „Шта значи мешање у туђе ствари” *Политика*, 8. мај 1981, 5. стр.

<sup>98</sup> В. Petranović, М. Zečević, *Jugoslavija 1918-1984. Zbirka dokumenata*, 1085-1086; „Зашто су скривани подаци” *Вечерње новости*, 8. мај 1981, 6. стр.

<sup>99</sup> „Парола која води изазивању конфликта” *Политика*, 8. мај 1981, 6. стр.

<sup>100</sup> М. Лолић „Национализам не види ни класне ни националне интересе” *Борба*, 8. мај 1981, 4. стр.

Попис становиштва Косова и Метохије 1981. године<sup>101</sup>

Народи и народности	Укупан број	Процент
Албанци	1 226 736	77,42
Срби	209 497	13,22
Муслимани	58 562	3,7
Роми	34 126	2,15
Црногорци	27 028	1,71
Турци	12 513	0,79
Хрвати	8 718	0,55

---

<sup>101</sup> М. Кешетовић, *Контрареволуција на Косову*, 168.

## 8. НАСТАВАК ИЗВЕШТАВАЊА СА КОСОВА

Демонстрације на Косову и Метохији су и у наредном периоду остале најактуелнија тема свих штампаних медија. Међутим, после највиших државних седница, њима се није више толико свакодневно поклањала пажња насловних страна. Пролазило је и по два дана, а да новине нису давале вестима превелики значај као током априла.

Деветог маја *Вечерње новости* су објавиле вест да је Просветни савет САП Косова наредио проверу сваког уџбеника, услед спекулација да се у многим уџбеницима налази иредентистички материјали албанских националиста. Такође, овде је донета одлука и отпуштању свих одговорних особа. Ово је била само једна од мера која се предузела после заседања највишег руководства земље.<sup>102</sup>

Тек 12. маја новине су пренеле извештај о принудној управи у средњошколском центру у Обилићу. Оваква одлука је донесена јер је 30. априла око 150 ученика учествовало у мањим демонстрацијама, а њих 700 је 5. маја бојкотовало наставу због хапшења свога наставника. Истог дана пренесена је вест да је ОК СК у Истоку донео мере против демонстраната који су 1. маја у Истоку правили нереде. Иако су се ови догађаји десили доста дана раније, медији су о њима тек тада обавестили јавност и то на последњим страницама.<sup>103</sup>

Фрања Херљевић, савезни секретар за безбедност, 12. маја дао је интервју за Танјуг, а вест о томе су наредног дана пренели сви новински листови. Он је о организацији демонстрација изнео јавности до тада непознате детаље. Херљевић је на почетку рекао да се још од средине 1980. организовала непријатељска емиграција, а њих су сачињавали националисти, клер и анархолиберали. Он је нагласио да је слична акција припремана за новембар 1980, али да је захваљујући раду Службе државне безбедности, она била разбијена. За једног од виновника демонстрација он је навео групу *Црвени фронт*, која је представљала окупљене албанске раднике из Европе повезане са режимом Енвера Хоџе, али и са профашистима.<sup>104</sup>

<sup>102</sup> „Сваки уџбеник на проверу” *Вечерње новости*, 9. мај 1981, 4. стр.

<sup>103</sup> „Принудна управа због демонстрација” *Вечерње новости*, 12. мај 1981, 29. стр.

<sup>104</sup> „Шта се догађало на Косову” *Политика*, 13. мај 1981, 9. стр.

Херљевић је изнео и детаље о деловању појединих предавача са Универзитета у Тирани. Као најодговорнијег навео је професора Пандала Троју, који је говорио албанским студентима да се морају бунити како би добили боље услове. Херљевић је потом описивао и насиље демонстраната, навео је да су користили ватрено оружје, да су нападали објекте органа унутрашње безбедности, палили милицијска кола, упадали у радње и станове и демолирали их. Нагласио је да СДБ јесте заказала, али да се то десило, јер су били изненађени бруталношћу демонстраната. На крају, Херљевић је демантовао наводе да је само српска милиција деловала у гушењу немира.<sup>105</sup>

Новине су и следећег дана биле обележене текстовима о Косову. На насловним и првим страницама пренети су закључци двадесете седнице ЦК СКЈ од 7. маја: 1) одлучна акција против албанског иредентизма; 2) утврдити одговорност Савеза комуниста; 3) ЦК подржава да се размотри досадашња пракса остваривања чланова Устава СФРЈ и Устава СР Србије које се тичу уставно-правног положаја покрајина; 4) разобличавање пароле о републици; 5) реално приказивање резултата у САП Косову.<sup>106</sup>

Истог дана, пренесен је и извештај из скупштине СФРЈ, а реферат је поднео Милан Даљевић, извршни секретар Председништва ЦК СКЈ. Он се углавном ослањао на критику факултетског образовања, рекавши да је *Универзитет у Приштини тврђава национализма* и да ту *тек предстоји диференцијација*. Даљевић је изнео и до тада непознате догађаје јавности – да су 12. маја студенти у Приштини, њих око 150, поново изазвали инциденте узвикујући пароле о републици. На крају је навео и прве кораке СКЈ-а у отклањању последица демонстрација: да је већ искључено преко 200 чланова СК са Косова.<sup>107</sup>

Четрнаестог маја одржана је конференција за штампу у Савезном секретаријату за иностране послове (ССИП). Присутним новинарима се обратио амбасадор Мирко Калезић. Повод састанка је било мешање НСР Албаније, током и после демонстрација, у унутрашње послове Југославије. Калезић је навео да је то било грубо мешање суседне државе, која је пружила подршку албанским иредентистима. Поводом шпекулација о већем броју погинулих, он је поново изнео податак да је страдало 9 особа, од којих је један милиционер, а да је рањено 202 људи, од чега 127 припадника државних органа. За крај је рекао да је

---

<sup>105</sup> Исто, 10. стр

<sup>106</sup> „Пуна будност и мобилност комуниста” *Борба*, 14. мај 1981, 1. стр.

<sup>107</sup> „На приштинском универзитету тек предстоји диференцијација” *Борба*, 14. мај 1981, 4. стр.

албанском амбасадору у Београду, Сократу Пљаку, уручена протестна нота од стране југословенске владе.<sup>108</sup>

Још једна од мера које су спроведене против албанских националиста је и обрачун у културним установама на Косову. Медији су известили о акцијама спроведеним у косовском дневном листу *Рилиндја*, Радио и ТВ Приштини, као и у поједним часописима попут *Фјаља* и *Перпарими*. Образложење за поједине смене и отказе је било да је у тумачењу појединих историјских догађаја фалило марксистичког приступа, што је за последицу имало продор националистичких идеја.<sup>109</sup>

Новине су средином месеца и наредних дана посебно писале о погибији четворице милиционера током сукоба са Тахиром и Небихом Мехајем 13. маја код Доњег Преказа у општини Србица. Наиме, њих двојица су током акције хапшења узели за таоце неколико чланова своје породице, после чега су током преговора са органима реда убили 4 милиционера, да би потом у ватреном окршају и њих двојица били убијени. Овај догађај није одмах повезиван са демонстрацијама, јер он није ни имао икакве везе с њима, пошто је Т. Мехај већ годину дана био у бекству од полиције због деликвенције. Међутим, медији из Албаније су искористили овај догађај као покретање антијугословенске пропаганде нагласивши да је реч о *српској кажњеничкој милицији*, која узнемирава и терорише албанску мањину на Косову.<sup>110</sup>

Наредних дана поднесене су још две оставке у врху покрајинског руководства. Пајазит Нуши, потпредседник ИВ Косова и Имер Јака, покрајински секретар за образовање, иступили су са својих позиција са образложењем да осећају одговорност због протеклих дешавања. Интересантно је да они своје оставке нису конкретно образложили, односно нагласили где су грешили током својег руковођења. Поред овога, у Сувој Реци, односно у тамошњем школском центру, уведене су привремене мере због учествовања у демонстрацијама. Суспендовано је 10 радника, док је исти број ученика искључен из школе.<sup>111</sup>

---

<sup>108</sup> „Оштар протест Албанији” *Вечерње новости*, 15. мај 1981, 9. стр.

<sup>109</sup> М. Милошевић „У сложеним условима” *НИН*, 17. мај 1981, 14. и 15. стр.

<sup>110</sup> „Два груба напада из Тиране на Југославију” *Политика*, 18. мај 1981, 2. стр.

<sup>111</sup> „Усвојене оставке” и „Привремене мере у школском центру” *Борба*, 19. мај 1981, 3. стр.

Да ситуација у Покрајини још увек није била под контролом, говоре и догађаји у Приштини 18. маја, када је око хиљаду студената покушало поново да организује демонстрације узвикујући *Косово – република*. Услед ових дешавања, школска година на Приштинском универзитету била је скраћена, односно прекинута, а студентима је било наложено да се иселе из студентских домова.<sup>112</sup>

Овај догађај био је и главна тема акционе конференције СК Универитета Косова. Учесници конференције су осудили претходне догађаје и изложили тренутне ситуације на свим факултетима. Они су истакли да је било нужно зауставити тренутни извор непријатељске активности, односно затворити факултете и студентске долове.<sup>113</sup>

Осамнаеста седница ПК СК Косова одржана је 23. маја, а вест о томе су наредног дана пренели сви штампани медији. Главни разлог њеног организовања био је утврђивање акционог програма СК Косова. Седницом је председавао нови председник ПК СК Косова, Вели Дева, а акциони програм је образложио Мустафа Пљакић, члан Председништва ПК СК Косова. Он је на почетку осудио демонстрације проузроковане албанским национализмом. Поред већ добор познатих фраза које су руководиоци говорили већ месец и по дана, Пљакић је додао и да треба разбити политички монопол који у СК Косова води кадровску политику и притајено подржава националисте. Посебно је подвукао да ће сви учбеници проћи кроз детаљну проверу, поготову они из НСР Албаније.<sup>114</sup>

И у наредном периоду је настављено извештавање. Медији су обавештавали о свим актуелностима везаним за Косово, попут извештаја са рада ОК СК Приштине или Одбора савезног већа за унутрашњу политику скупштине СФРЈ. На овим скуповима се и даље говорило о актуелној политичко-безбедносној ситуацији у Покрајини, као и о даљим предузетим мерама. Теме које су најчешће биле помињане су нови изгреди (писање иредентистичких паролa), потерба за уклањањем националистички оријентисаних професора са Универзитета, као и о убиству четири милиционера у Доњем Преказу.<sup>115</sup>

---

<sup>112</sup> З. Зејнели „Скраћена школска година” *Политика*, 20. мај 1981, 7. стр.

<sup>113</sup> А. Залихић „Универзитет делује у складу закључака СК” *Вечерње новости*, 22. мај 1981. 5. стр.

<sup>114</sup> „Уз критику и офанзивнија акција” *Борба*, 24. мај 1981, 3. стр.

<sup>115</sup> „Диференцијација тече споро” *Вечерње новости*, 27. мај 1981, 4. стр.

## 9. НОВИНАРСТВО И ДЕМОНСТРАЦИЈЕ

Као што смо већ нагласили, социјалистичка Југославија је била једнопартијска држава у којој у јавности није било места за другачији вид мишљења од оног који је одређивала Партија. Оваква пракса се одразила и на новинаре, као и на њихово извештавање. О догађајима које смо анализирали, а о којима су они извештавали, новинари нису имали права на слободу свог личног виђења ствари чак ни у ретким ауторским текстовима који су се појавили. Они су морали да ускладе своје извештавање са водећим савезним и српским политичарима, док су ретке критике износили само на рачун покрајинских политичара оптужујући их углавном за политички комформизам. Убедљиву већину многобројних текстова о Косову, који су од пролећа 1981. запљуснули домаћу штампу, чинили су обични извештаји са покрајинских, републичких и савезних седница, затим говори руководилаца са политичких или културних скупова, као и поруке подршке ПК СК Косова из градова широм Југославије.

Највећи утицај на обликовање јавног мњења, поред телевизије и радија, имали су дневни листови. *Политика* је представљала типичане дневне новине са дугом историјом и угледом, те се оне могу сматрати као гласило јавности. *Борба* је од 1954. године била званични лист Социјалистичког савеза радног народа Југославије (ССРНЈ), односно најбројнијег друштвено-политичког удружења у Југославији.<sup>116</sup> *Вечерње новости* су као вечерњи лист почеле да излазе у јеку Тршћанске кризе 1953. године и имале су за циљ да благовремено обавештавају јавност у ноћном времену.<sup>117</sup> С годинама, утицај *Вечерњих новости* је јачао тако да је у периоду који смо изучавали њихов тираж износио чак 350.000 примерака, а збирно гледано ова три дневна листа су почетком осамдесетих година достигала тираж од 900.000.<sup>118</sup>

Од недељних листова најзначајнији су били *Комунист*, *НИН* и *Дуга*. *Комунист* је од 1954. године био званично гласило СКЈ-а и у најбољим данима је имао 450.000 издатих примерака. Међутим, то је рађено због угледа саме Партије, јер је тираж њеног гласила требало да покаже и њен утицај, што у пракси није био случај. *НИН* је постојао и у

<sup>116</sup> S. Gređelj, *S onu stranu ogleđala*, 20-21.

<sup>117</sup> Група аутора, *Два века српског новинарства*, 152.

<sup>118</sup> Исто, 153.



међуратном периоду, а од 1951. године је поново покренут. Он је представљао недељник чија је циљна група била интелектуални слој, а почетком осамдестих одликовао се истраживачким и аналитичким текстовима.<sup>119</sup>

Дванаестог априла изашао је и први значајнији ауторски текст. Славољуб Ђукић<sup>120</sup>, новинар дневног листа *Политика*, у не толико обимном тексту, објавио је своје виђење претходних догађаја. Он је пре свега осудио све национализме, а потом је нагласио да *знамо шта се догодило, али не знамо зашто*. Навео је да се морају давати веродостојна обавештења јавности како млади не би били лак плен фабрикованих лажи које се стварају у националистичким круговима. Ђукић се потом запитао *како националисти налазе подршку у омладини, која је васпитавана у духу братства и јединства наших народа и народности*, а затим покушао да да одговор на то питање, написавши да је јавност до сада младима сервирала *клишее и фразе*, што је код њих изазвало појаву равнодушности. Тако су млади Албанци лако примили у својој свести тезу о експлоатисању, која је и била једна од главних парола демонстраната и покретача немира. Ђукић потом објашњава да Косово никада није било експлоатисано и да је најбољи доказ за то количина улаганих средстава како би се отклонила вишевековна заосталост ове Покрајине.<sup>121</sup>

По бројности ауторских текстова, а не само пуким преношењем извештаја, највише се истицао недељник *Дуга*. Новинар Михајло Ковач<sup>122</sup> 25. априла објавио је текст којим резимира претходне догађаје. Он се на почетку запитао како је могућ толики излив *националшовинизма у нашој земљи?* Потом је окарактерисао као исправне све квалификације демонстрација од стране државног врха. Ковач се затим осврнуо на информисаност јавности: *Шкртост и штурост информација, чак и буквалан недостатак*

---

<sup>119</sup> Исто, 154-155.

<sup>120</sup> Славољуб Ђукић (1928-2019) био је српски новинар и публициста. Као младић био је борац НОБ-а и учесник Сремског фронта. Током новинарске каријере радио је у *Борби*, *Вечерњим новостима* и *Политици*, а две године је био и главни уредник *НИН*-а. Објавио је и бројна публицистичка дела углавном о режиму Слободана Милошевића: *Како се догодило вођа* (1991), *Између славе и анатеме* (1994), *Крај српске бајке* (1999), *Поглед из осињака* (о Добрици Ћосићу), <http://www.politika.rs/scc/clanak/420130/Premiuo-Slavoljub-Dukic-Pristupljeno-28.8.2020>. у 17:35

<sup>121</sup> С. Ђукић „Зашто се то догодило?“ *Политика*, 12. април 1981, 7. стр.

<sup>122</sup> Михајло Ковач је српски новинар рођен у Суботици. Завршио је Факултет политичких наука у Загребу, а од 1970. године бави се новинарством. Од 1980. до 1984. био је главни и одговорни уредник *Дуге*, али је смењен због текстова о прогону Срба на Косову. Потом је радио на телевизији као спољнополитички коментатор, да би касније ушао у политику и био посланик у Скупштини, а затим и амбасадор Србије у Аустрији. <https://www.rts.rs/page/tv/sr/story/22/rts-svet/3721998/profesionalci-mihajlo-kovac-novinar.html> Приступљено 29. 8. 2020. у 18:28

вести у појединим тренуцима драматичних догађаја, наша јавност није добро примила. Сваки поштени грађанин и одани патриота наше земље није могао са симпатијама да прихвати положај да буде мета разних гласина и непроверених информација. Међутим, он је поздравио реаговање радничке класе и осуду демонстрација, иако су они о томе били лоше информисани. Ковач је исто као и Ђукић одбацио тезу о експлоатисању Косова, наводећи конкретне показатеље његовог развоја (Универзитет, Академија наука, индустријализација). На крају ауторског текста, новинар је написао панегиричан део о самоуправљању и лошем схватању његовог концепта на Косову.<sup>123</sup>

Драган Барјактеревић, такође новинар *Дуге*, дветога маја је објавио један интересантан ауторски текст о свом путовању и боравку у Приштини. У тексту, који више личи на путопис, он описује стање у највећем граду Покрајине крајем априла. Навео је да се нису могле видети никакве материјалне последице демонстрација, али да се код Албанаца могао осетити неки вид колективне кривице. Известио је и о новим инцидентима – да су албанска деца провоцирала српску узвикујући им *да ће васкришња јаја која сад фарбају бити ускоро крвава*. Барјактеревић у томе види немоћ националиста, те у своје планове укључују и децу. Он потом пише о својој посети књижарама, и да се још увек несметано продају књиге настале у Албанији. Затим бележи гласине које преносе становници Приштине о бруталности милиције према демонстрантима и о огромном броју погинулих чији се посмртни остаци одлажу на депонију како би се прикрила истина.

Такође, Барјактеревић пише и о мирним демонстрацијама које су тада, уочи Првог маја, биле на приштинском корзоу, када су младићи и девојке обучени у албанску народну ношњу захтевали обједињавање свих југословенских Албанаца у једну републику. Он бележи *да сада нису тучени и хапшени*, вероватно желећи тиме да стави до знања да су претходне демонстрације угушене силом, јер су и саме биле насилне. Барјактеревић је за кривца оптужио СК Косова, који није ревносно радио на сузбијању национализма и чак је утицао на заташкавање (наводи пример где су културни радници из Албаније раније тражили да се склони Титова слика и да им је тај захтев био испуњен). За крај он наводи да је слушао Радио-Тирану и тамошњег спикера *који је плакао због тобожњих страшних*

---

<sup>123</sup> М. Ковач „Ništa nas ne sme iznenaditi” *Duga*, 25. април 1981. 6. стр.

злочина које је српска милиција починила над Албанцима. Барјактервић у овоме види покушај да се и други народи окрену против српског у Југославији.<sup>124</sup>

Како је са ескалацијом албанског национализма, после више од једне деценије поново постало актуелно питање исељавања Срба и Црногораца са Косова, новинар Рајко Ђурђевић<sup>125</sup> је 23. маја у *Дуги* пренео репортажу о овој теми. Он је навео да су појачани притисци започели од 1968. године, а да су жалбе жртава надлежним органима биле узалудне, те су се тако многи људи иселили са Косова. Ђурђевић наводи примере неколико породица са којима је имао и интервју. Први разговор је водио са Војином Шошкићем, пољопривредником из околине Дечана, који се 1974. одселио у Горњи Милановац, због уништавања усева од стране Албанаца. У исти град се одселио и Љубомир Вучинић из околине Србице, који је доживео и теже притиске. Његова кућа је била даноноћно каменована, после што је одбио да је прода. На крају је био приморан да све прода и то по знатно нижој цени. У својој репортажи, Ђурђевић је навео још неколико сличних случајева ових породица. Сви они су наводили идентичне примере: да су приликом жалби надлежнима добијали одговор *да то чине деца и да су националисти пошто се жале због тога*.<sup>126</sup>

И многи други новинари су се тих дана истакли извештавањем са Косова. Навешћемо само неке од њих: Михаило Лолић и Мурзета Даци из *Борбе*, Милош Киковић из *Вечерњих новости*, Душан Богавац из *Комуниста*, Милан Милошевић из *НИН*-а и Зејнел Зејнели<sup>127</sup> из *Политике*.

---

<sup>124</sup> D. Barjaktarević „Histerija poraženih” *Duga*, 9. април 1981, 14-15. стр.

<sup>125</sup> Рајко Ђурђевић (1947) је српски новинар и писац. Завршио је Факултет политичких наука у Београду, а потом се усавршавао у Немачкој. Десет година је био извештач *Дуге* са Косова и Метохије, и више пута је био кажњаван због тога. Највише је писао о проблемима Срба који су се суочавали са албанским националистима. Због тога је 1985. чак био отет од стране албанских терориста у Бриселу, али је брзом акцијом полиције ослобођен. Ђурђевићево драмско дело *Косовска хроника* је изведено више од сто пута у Народном позоришту, а за свој целокупни рад је добио много награда од који се издваја Златни беоцуг за допринос култури. <http://www.srpskilegat.rs/rodjen-je-novinar-rajko-djurdjevic/> 30. 8. 2020. у 11:40

<sup>126</sup> R. Đurđević „Poljubi prag i idi” *Duga*, 23. мај 1981, 26-27. стр.

<sup>127</sup> Зејнел Зејнели (1950) српски писац и новинар горанског порекла. Студирао је Правни факултет у Приштини, а од 1975. био је стални дописник *Политике* са Косова. Пажњу јавности је скренуо на себе 1989. године када је објавио дело Ко је издао револуцију, где је зе виновника оптужио и Јосипа Броза, што је изазвало велику буру у јавности и уклањање поменуте књиге. [https://sr.wikipedia.org/sr-ec/%D0%97%D0%B5%D1%98%D0%BD%D0%B5%D0%BB\\_%D0%97%D0%B5%D1%98%D0%BD%D0%B5%D0%BB%D0%B8](https://sr.wikipedia.org/sr-ec/%D0%97%D0%B5%D1%98%D0%BD%D0%B5%D0%BB_%D0%97%D0%B5%D1%98%D0%BD%D0%B5%D0%BB%D0%B8) Приступљено 30. 8. 2020. у 12:32

## 10. СТРАНО ИЗВЕШТАВАЊЕ

Демонстрације на Косову нису у великој мери заинтересовале стране медије. Свакако, било је извештавања попут оних из *Франц преса* и лондонског *Тајмса*, али њиховим виђењем демонстрација нису се претерано бавили југословенски медији, осим у генералној осуди да су страни новинари износили неистине, али не наводећи конкретно које.

Писање стране штампе које је посебно погодило југословенску јавност и њен политички врх, било је оно из социјалистичких земаља. Међутим, само су из две земље стигли извештаји о њиховом погледу на демонстрације, а то су пре свега Албанија и један текст из мађарског гласила тамошње Комунистичке партије.

Односи Југославије и Албаније од 1945. до 1981. су били обележени различитим периодима. Све до Резолуције Информбироа јуна 1948. сарадња двеју земаља је била веома развијена.<sup>128</sup> Иако је било покушаја поправљања односа током 1954, није дошло до успостављања раније сарадње.<sup>129</sup> Тек је албанским удаљавањем од Кине седамдесетих година дошло до какве-такве нормализације односа са Југославијом.

Југославенско руководство, које је водило политику немешања у унутрашња питања својих суседа, било је врло погођено дешавањима у априлу 1981. године. После демонстрација, као што смо већ рекли, у разговору са више од 200 домаћих и страних новинара 6. априла, Стане Доланц није са сигурношћу могао да демантује наводе да иза организације стоји Тирана. Међутим, оглашавањем званичног листа Партије рада Албаније 8. априла и подршком демонстрација, односи су поново постали врло лоши.<sup>130</sup>

Деветог априла медији су објавили одговор који је приштински дневни лист *Рилиндја* изнео поводом подршке датој демонстрантима од стране албанског листа *Зери и популит*. У овом извештају наводи се да су *Зери и популит* као и Радио-Тирана свесно дезинформисали Албанце и у Албанији и на Косову о демонстрацијама. Кроз овај одговор може се делом реконструисати и писање албанских медија. Они су за све мере које су предузете у циљу гушења демонстрација оптужили српски народ, а за југословенско

<sup>128</sup> А. Животић, нав. дело, 99-170.

<sup>129</sup> Исто, 451-497.

<sup>130</sup> D. Jović, *Jugoslavija – država koja je odumrla*, Beograd 2003, 284.

друштво су изнели да живи у *беди, сиромаштву, заосталости и недостатку демократских права*. *Зери и популит* даље наводи да је *народ Косова изашао на демонстрације и изразио незадовољство*, као и да је то било расположење већине албанског становништва. За крај лист наводи да НСР Албанија и Југославија треба да и даље развијају добросуседску сарадњу.<sup>131</sup>

Наравно да је овакво писање медија из једне стаљинистичке земље попут Албаније изазвало снажно реаговање југословенских медија. Превасходно одбацивањем навода о недемократији, затим и образлагањем да се не може говорити о заосталости Југославије, а пре свега Косова које је у *периоду социјализма доживело невероватан развој*. Тврдње да је само српски народ угушио демонстрације, као и да су оне биле изазване његовом управом, медији су одбацили као малициозне.<sup>132</sup>

Овим текстом, напади из Албаније нису престали. Две недеље касније *Зери и популит* је поново објавио чланак у ком говори о ситуацији у Југославији и на Косову. Овај текст је био веома обиман, од чак 4 800 речи како су пренели домаћи медији. *Зери и популит* је свој сопствени чланак од 8. априла окарактерисао као *природни, правилни и одмерени*, а његову осуду у југословенским медијима је оценио као *бесомучну кампању која се води против албанског становништва*. Текст се разликовао од претходног по томе што се поред српске овога пута говорило и о хрватско-словеначкој хегемонији. О демонстрацијама, лист је и даље писао као о већинској вољи албанског народа, а пројугословенски оријентисане Албанце називао *лакејима*. И овог пута дотакли су се спекулација о већем броју погинулих током демонстрација, као и привредне ситуације на Косову. На крају, аутори чланка су рекли да ће се идеолошки борити против самоуправног социјализма: *То радимо, и увек ћемо одлучно да радимо*.<sup>133</sup>

Оба текста тиранског листа и званичног гласила Партије рада Албаније, у Југославији су изазвала бурна реаговања политичког врха, као и домаћих медија. На ово мешање у унутрашње послове Југославије одговарали су функционери током својих јавних обраћања. Као што смо већ раније говорили, у осуди оваквог писања највише су учествовали: Добривоје Видић, Милош Минић, Фадил Хоџа, Али Шукрија ...

<sup>131</sup> „Напад из Тиране на Југославију” *Вечерње новости*, 9. април 1981, 2. стр.

<sup>132</sup> „Зери и популит добошар непријатеља” *Борба*, 9. април 1981, 3. стр.

<sup>133</sup> „Шта смета Зери и популиту у Југославији” *Политика*, 24. април 1981. 4. стр.

Још један страни коментар о демонстрацијама који је пренет са осудама у домаћим медијима дошао је из Мађарске. Наиме, гласило Комунистичке партије Мађарске *Ненсабадишага* је током априла објавило чланак под насловом *На косову се успоставља ред*. Оно што је било осуђено од стране домаћих медија јесте да је мађарски лист нагласио како су савезне и српске снаге угушиле демонстрације, односно овим се занемаривало албанско учествовање у смиривању ситуације. Југословенски медији су на ово гледали као на покушај да се Југословени и Албанци међусобно конфронтирају. Међутим, за разлику од писања албанског листа, овај коментар *Ненсабадишага* је прошао незапажено у југословенском руководству.<sup>134</sup>

### 10.1. *Наша реч* о демонстрацијама

Емигрантски месечни лист *Наша реч* је прве вести о догађајима на Косову објавио у априлском броју преносећи писање лондонског *Тајмса*. У караћем извештају објављено је да је сазвана хитна седница Председништва СКЈ и Председништва СФРЈ због изненадних студентских демонстрација. Демонстрације су окарактерисане као социјална побуна услед лоше исхране студената. *Наша реч* је на крају известила и да је у протестима учествовало више хиљада студената, од којих су се неки сукобили са милицијом.<sup>135</sup>

У наредном, мајском броју, *Наша реч* је посветила више страница догађајима на Косову, укључујући и највећи део насловне стране. Главни део овог месечног издања, чинили су краћи преноси извештаја страних и југословенских медија о Косову.

Вашингтон пост је, како преноси *Наша реч*, 3. априла известио да је у демонстрацијама претходног дана у Приштини учествовало око 10.000 људи, а да је неколико стотина било повређено. Демонстранти су захтевали проглашење републике, а неки и уједињење са Албанијом. На крају, амерички лист је известио да су се демонстрације десиле и у још десетак градова у Покрајини. Британска агенција Ројтер је 4. априла објавила да су убијена два милицајца и два студента, а да је повређено више десетина грађана. За

<sup>134</sup> „У искривљеном огледалу” *Борба*, 26. април 1981, 2. стр.

<sup>135</sup> „Studentske demonstracije na Kosovu” *Naša reč*, април 1981, 4. стр.

Приштину су известили да је потпуно блокирана војним снагама, као и да грађани српске националности *хрле* ка централној Србији због страха од албанских националиста.<sup>136</sup>

Париски *Ле Монд* је 6. априла објавио текст у коме наводи да демонстрације представљају први тест за Титове наследнике. У овом чланку су поменуте и албанске демонстрације из 1968. године. Један део текста је посвећен и интервјуу са професором Универзитета Сорбоне, Мишелом Обином, који је говорио о вишевековној *десрбизацији* Косова. *Наша реч* је у једном делу објавила да су *коначно* 6. априла страни медији известили о разговору С. Доланца са новинарима, где је он навео тачне податке о броју погинулих, рањених и ухапшених. Емигрантски лист се осврнуо и на писање домаћих медија, квалификујући га као лицемерно, јер током врхунца демонстрација нису извештавали о томе већ о проласку Штафете младости.

Месечник је на крају објавио и краћи текст о писању загребачког *Вечерњег листа*. Његово извештавање о демонстрацијама је окарактерисано као *изклишеирано*, јер је понављало фразе о заједничкој борби против контарерволуционарних снага и о насртају на лик и дело Јосипа Броза.<sup>137</sup>

И јунски број *Наше речи* је био обележен текстовима о Косову. Новинар Марко Константиновић је објавио не толико обиман ауторски текст под насловом *Основе система*. Он у овом тексту критикује тзв. основе система односно недемократски темељ социјалистичке Југославије и то посматрајући кроз призму протеклих демонстрација на Косову и Метохији. Константиновић пише да се у југословенском друштву могу изучавати разне теме, али да се не могу доносити другачији закључци од оних које промовише Партија, и да је то главни разлог лошег стања у Југославији. У једном делу он цитира и Милоша Минића: *Грешке не могу бити у систему, тамо их не тражите. Ако нешто не функционише, то мора бити у примени идеја*. Аутор се на крају осврће и на текст новинара Славољуба Ђукића, у коме се он питао зашто су се догодиле демонстрације. Константиновић наглашава да одговор на то питање води до власти, која народу промовише тезу да ће без постојања тренутног политичког система доћи до несагледивих последица,

---

<sup>136</sup> „Neredi na Kosovu” *Naša reč*, мај 1981, 2. стр.

<sup>137</sup> *Isto*, 2-3. стр.

односно да ће територију Југославије распарчати СССР и САД. Овакву *основу система*, Константиновић је смартао уценом властитих грађана.<sup>138</sup>

У једном обимном чланку под називом *Продужена оружана побуна на Косову*, Наша реч преноси кратко изјаве покрајинских, републичких и савезних политичара о демонстрацијама на Косову. Аутор се овде углавном базира на одређене нове чињенице које су политичари износили о догађајима. Тако на пример преносе изјаве појединих руководилаца са Косова да су иредентистичке групе уочене још 1979. године. Они, на ово, постављају и логично питање: *зашто се онда није раније реаговало?* Затим су анализирали рад седница посвећене демонстрацијама на Косову (ПК СК Косова, ЦК СР Србије и ЦК СКЈ), интервју Фрање Херљевића... углавном кроз критику политичког система.<sup>139</sup>

---

<sup>138</sup> М. Konstantinović „Osnove sistema” *Naša reč*, јун 1981, 2. стр.

<sup>139</sup> „Produžena oružana pobuna na Kosovu” *Naša reč*, јун 1981. 3-4. стр.



## 11. ПОСЛЕДИЦЕ ДЕМОНСТРАЦИЈА

Иако је главни талас немира био заустављен 3. априла, тиме се није нормализовала ситуација на Косову и Метохији. Као што смо већ рекли, покушаји поновних демонстрација су били у Истоку и Сувој Реци, а најозбиљнији је поново био у Приштини.

Како би се ситуација колико-толико држала под контролом, у Покрајини је повећан број припадника милиције. Тако је до јесени 1981. остало преко пет хиљада милиционера који су дошли из целе земље, а последње њихове јединице су се повукле тек крајем 1983. године. Такође, на Косову су боравиле и додатне јединице Југословенске народне армије.<sup>140</sup>

До средине априла месеца око 460 особа је било кажњено због учешћа у демонстрацијама, а од тога против њих 100 је започето кривично гоњење. Почетком маја је преко 700 људи ухапшено и осуђено по прекршајном основу. Услед сумњи да косовска Служба државне безбедности не може да открије позадину демонстрација, југословенски врх је крајем априла одлучио да тај задатак повери савезном Секретаријату за унутрашње послове. Започела је и опсежна реформа покрајинског СДБ-а: уследиле су смене појединих руководиоца, запослено је око 1400 милиционера, грађене су нове милицијске станице... Најбољи инспектори из свих република су упућени на Косово како би помогли у реорганизацији СДБ-а и проналажењу организатора демонстрација.<sup>141</sup>

По кривичном поступку је до краја јесени санкционисано 230 особа, међу којима је била чак половина ученика и студената. Просечна затворска казна је била чак шест година. Због оваквог ригорозног суђења, апел су послали бројни високи функционери, тражећи да се казне смање. Међутим, покрајинско руководство је наглашавало да се судило у складу са Уставом. По прекршајном поступку је било осуђено 800 лица и то по разним основама: да су подстрекивали демонстрације, вређали службена лица у вршењу дужности, исписивали и узвикивали паролe о републици... Безбедносни органи су у наредном периоду открили бројне иредентистичке групације широм Покрајине које су биле организоване углавном по општинском нивоу. Велика већина њих је била повезана и са националистичким албанским групама из Црне Горе и Македоније. Као главни задатак Служби државне безбедности је

---

<sup>140</sup> П. Ристановић, нав. дело, 217-218.

<sup>141</sup> Исто, 219.

наређено да пронађе главне организаторе, односно својеврсни главни штаб иредентиста, за који се сумњало да делује из иностранства. Међутим, и услед свих покушаја (нових хапшења, испитивања) није се дошло до конкретних закључака, чиме су вође демонстрација измакле процесуирању.<sup>142</sup>

Велики проблем који на Косову није био решен ни после демонстрација из 1968. године, а ни после ових, било је неуклањање кадра који је довео до тадашњег стања. Иако је било оставки попут Махмута Бакалија, Пајазита Нушија и Имера Јаке, то није било довољно да би се разбила основна идеја албанског покрета – *Косово република*. Један од главних заговорника републике крајем шездесетих и током седамдесетих година био је Фадиљ Хоца, најугледнији косовски Албанац, који је остао недодирљив током мера које су предузимане у Покрајини. Сва смењивања која су потом уследила била су козметичке природе, јер су руководиоци углавном само променили функције, односно дошли на нова радна места, а од свих председника општина ниједан није поднео оставку нити био смењен.<sup>143</sup>

Спасоје Ђаковић<sup>144</sup> у свом делу *Сукоби на Косову* издатом 1984. године пише да је Махмут Бакали био, као председник ПК СК Косова од 1971. до 1981. године, упућен у сва дешавања у Покрајини, као и да је током те деценије он окупио људе који су водили приштинску телевизију, радио, штампане медије и све образовне установе, односно све оне институције које су могле да утичу на националистичку оријентацију студената, ученика и радника. Ђаковић овим није рекао да је Бакалијевом оставком дошло до рушења национализма, већ је нагласио да је такав процес тек предстојао комунистичком кадру на Косову.<sup>145</sup>

Једна од битнијих последица коју су албанске демонстрације *донеле* јесте и мања цензура штампаних медија, односно слободније информисање јавности.<sup>146</sup> Захваљујући

---

<sup>142</sup> П. Ристановић, 220-222.

<sup>143</sup> Исто, 223-230.

<sup>144</sup> Спасоје Ђаковић рођен је у селу Коњухе у Црној Гори 1914. године. Већ 1932. приступио је Комунистичкој партији и бавио се организовањем радничког покрета у Пећи, Врању и Ђаковици. Током НОБ-а био је политички секретар КПЈ за Андријевицу и Беране, а од лета 1944. постао је члан Обласног комитета за Косово и Метохију и руководиоца ОЗНЕ за Космет. После рата био је две деценије народни посланик у Савезној скупштини као представник Космета, затим народни посланик Скупштине Србије и државни секретар за правосуђе. Докторирао је 1965. на тему *Систем радничког самоуправљања у привреди Југославије*. Био је носилац Партизанске споменице 1941. године и бројних других одликовања.

<sup>145</sup> S. Đaković, нав. дело

<sup>146</sup> Б. Ђокић, *Српска јавност о међунационалним односима у Социјалистичкој Аутономној Покрајини Косово 1981–1989*, 16.

овоме, дошло је и до актуелизовања питања исељавања српског и црногорског становништва са Косова и Метохије. Не може се рећи да је после демонстрацијама дошло до нарушавања међунационалних односа у Покрајини, јер су управо притисци на људе да се одселе били доказ да је такво стање постојало и раније. У првој половини 1982. године само из Приштине иселило се близу 2.000 Срба и Црногораца. У периоду од 1981. до 1988. из покрајине је отишло 28.000 припадника ова два народа<sup>147</sup>, што је на годишњем нивоу 4.000 људи. Наравно да међунационални односи нису једини разлог због којих је долазило до исељавања, свакако да је и економска ситуација била један од узрока.

Историчар Петер Бартл је у својој књизи *Албанци*, изнео став да Енвер Хоџа, због свог стаљинистичког метода власти, није желео уједињење, јер би тиме у новоформираној држави дошло до продора демократских идеја.<sup>148</sup> Ми се не бисмо сложили са таквим виђењем. Хоџа је на седници Партије рада Албаније почетком новембра 1981. рекао да признаје постојеће границе Југославије, али је нагласио да се залаже за стварање републике косовских Албанаца у оквиру југословенске федерације.<sup>149</sup> Овим се он директно мешао у унутрашње послове Југославије, а поменута косовска република, значила би само још један корак до стварања *Велике Албаније*, а то је отцепљење Косова, што је по важећем југословенском уставу било могуће.

Економиста Бранко Хорват у свом краћем делу *Косовско питање* коментарише и основну квалификацију демонстрација од стране власти – да су оне биле контрареволуционарне. Он оштро одбацује тај термин, наводећи два аргумента: да контрареволуције може бити само у односу између комунизма и капитализма, и да су вође демонстраната били марксисти. Хорват је немире сматрао националним бунтом, који је прерастао у шовинизам.<sup>150</sup>

Добрица Ћосић, писац и политичар, у свом дневнику *Пишчеви записи 1981–1991*. описује и демонстрације. Он је изнео став да је до њих дошло због пада Ранковића и албанизације Покрајине. Ћосић потом пише да је карактерисање демонстрација као контрареволуције било лицемерно од стране СКЈ-а, јер би они такву побуну 1928. сматрали

---

<sup>147</sup> М. Павловић, „Албанци (Шиптари) у Србији и Југославији 1944-1991.” У: *Косово и Метохија у великоалбанским плановима 1878-2000*, 169.

<sup>148</sup> П. Бартл, *Албанци*, 238-239.

<sup>149</sup> Исто, 239.

<sup>150</sup> В. Horvat, *nav. delo*, 11.

револуцијом. Још један разлог је битан, по Ћосићевом мишљењу, за овакву квалификацију – назване су контарерволуцијом да би се прикрио њихов шовинистички и националистички карактер, а и зато што је термин национализам у тадашњој Југославији био резервисна само за Србе.<sup>151</sup>

---

<sup>151</sup> Д. Ћосић, *Пишчеви записи 1981-1991*, 18-21. и 220.

## 12. ЗАКЉУЧАК

Односи Срба и Албанаца су били поремећени још доласком Турака на Балкан. Међутим, услед слабљења и повлачења Османског царства ови односи су се још више пореметили. Албанци, који су ту државу сматрали својом, због њеног пропадања били су приморани да се политички организују и формирају Призренску лигу, која је тражила аутономну област. Идеје поменуте организације остале су основа албанске националне политике и кад је она била угушена од стране Порте.

Косовски Албанци су у социјалистичкој Југославији, у складу с континуираном политиком КПЈ-а у међуратном периоду, добили Аутономну косовско-метохијску област, свакако да прикључење Албанији није долазило у обзир због страха од гнева српског народа. Иако би се чула мишљења да су ту аутономију добили сви становници Косова и Метохије, јасно је да је она дата највише због бројности албанског народа, али и због тенденције КПЈ-а да онемогући српски национализам. Устав из 1946. године је био и потврда свега овога, односно њиме је Србија распарчана на три дела, у циљу спречавања њене потенцијалне хегемоније у новој Југославији. Још по нечему се увидела доследност КПЈ-а у том тренутку, а то је забрана повратка протераним колонистима током рата. Чиме је у дело спроведена предратна теза о *колонизаторској политици српске буржоазије*, док са друге стране албанске колонисте који су дошли током рата нико није приморавао на иселење. Овим је трајно био поремећен однос бројности Срба и Албанаца.

Преломни тренутак за касније догађаје био је Брионски пленум 1966. године, на ком је са свих функција смењен Александар Ранковић. Оптужен је, поред осталог, и да је руководећи УДБ-ом држао под репресијом велики део косовских Албанаца. Његовим падом дошло је до децентрализације државе, као и до већег осамостаљивања република и покрајина. Управо је овај тренутак био кључан у започињању албанизације Косова и Метохије, а прави показатељ тога су биле албанске демонстрације из 1968. године, чији је први резултат био уклањање термина *Метохија*, а затим и доношењем уставних амандмана. Амандмани су били потврђени и Уставом из 1974. године по ком је сада САП Косово било чвршће везано за федерацију, док СР Србија није малтене више имала никакве надлежности, пошто је Косово добило и елементе државности (председништво, устав,

уставни суд). Уз све ове догађаје, погоршавали су се и међуетнички односи, што се највише могло видети кроз исељавање српског и црногорског становништва.

У оваквој атмосфери, марта 1981. године избијају масовне демонстрације албанског становништва широм Косова и Метохије. Југословенско руководство, које се нашло у првој великој кризи од смрти председника Броза, покушало је прво да сакрије од јавности догађаје од 11. марта, а потом кад је ситуација још више ескалирала 26. марта да маргинализује значај догађаја, дајући им врло мали простор у медијима и карактеришући их као *студентске изгреде*.

Демонстрације су свој врхунац доживеле, 1. и 2. априла, када и даље није било никаквих вести. Тек од 3. априла албански немири на Косову и Метохији постају главна тема свих штампаних медија. Наредних дана и недеља, свакодневно су дневни листови објављивали и по неколико текстова о поменутих догађајима, док су недељници посвећивали и до шест страна. Углавном су били објављивани извештаји у којима су преношене изјаве покрајинских, републичких и савезних функционера, затим извештаји порука подршке *радног народа* из крајева целе Југославије. Текстови су били веома сличне тематике – осуђиване су демонстрације, које су окарактерисане као контрареволуција, истицала се одбрана уставног поретка СФРЈ, очување спољнополитичког курса (нестврстаности), подсећано је на тековине НОБ-а, као и на идеју братства и јединства.

О појединостима самих догађаја, јавност је сазнала тек 12. априла када је недељник *НИН* објавио чланак *Како су текли догађаји*. Они су тада су известили о демонстрацијама током 11, 26. марта и 1. априла, али не и оним од 2. априла када је била кулминација.

Тек на седницама ПК СК Косова, ЦК СК Србије и ЦК СК Југославије почетком маја могли су да се чују конкретнији узроци демонстрација. Тада је започела и расправа о контарекфету школовања превеликог броја студената на Приштинском универзитету, с обзиром колика се средства издвајају за то, а и да незапослени, факултетски образовани млади људи постају центар око којих се окупљају националисти. Такође, тад је осуђена и културна сарадња са Албанијом која је злоупотребљивана у националистичке сврхе. До погоршавања односа са том земљом дошло је од друге половине априла када су албански медији објавили поруке подршке демонстрантима.

И у наредном периоду новинским листовима главна тема је била побуна на Косову и Метохији. Међутим, нису доношене неке нове вести, већ су руководиоци углавном

повнављали сличне фразе. Једина новина, био је интервју Фрање Херљевића, савезног секретара за безбедност, средином месеца маја, када је он изнео нове детаље о албанским групацијама које су учествовале у организацији.

Албанске демонстрације с пролећа 1981. године дубоко су уздрмале тадашњу социјалистичку Југославију и учиниле *да први пут у новијој историји у једном делу земље буде проглашено ванредно стање*, како је изјавио један високи функционер. Њени узроци могу се тражити у економским разлозима, али и у природи албанског национализма, да формира етничку републику, која би се потом ујединила са Албанијом.

Ови догађаји су оставили и одређене конкретне последице. Пре свега, у наредном периоду дошло је до слободнијег новинарског извештавања. Овим се могло и актуелизовати питање исељавања Срба и Црногораца, односно смело се отвореније говорити о нарушеним међунационалним односима на Косову и Метохији. Уз то, поново је покренуто питање уставно-правног положаја покрајина у оквиру СР Србије, које се ипак није променило све до доласка Слободана Милошевића на чело ЦК СК Србије.

### 13. ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Извори:

Објављени извори:

1. Антонијевић Ненад, *Албански злочини над Србима на Косову и Метохији у Другом светском рату. Документа*, Београд, 2009.
2. *Nacionalni sastav stanovništva SFR Jugoslavije*, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1981.
3. Petranović Branko, Zečević Momčilo, *Jugoslavija 1918–1984. Zbirka dokumenata*, Beograd, 1985.
4. Petranović Branko, Zečević Momčilo, *Jugoslovenski federalizam II. Ideje i stvarnost*, Beograd, 1987.
5. Туцовић Димитрије, *Србија и Арбанија*, Београд, 1950.
6. Ћосић Добрица, *Пишчеви записи 1981–1991*, Београд, 2001.

Штампа:

1. *Борба* (1981)
2. *Вечерње новости* (1981)
3. *Дуга* (1981)
4. *Комунист* (1981)
5. *Наша реč* (1981)
6. *НИН* (1981)
7. *Политика* (1981)
8. *Православље* (1981)



## Литература:

1. Бартл Петер, *Албанци. Од средњег века до данас*, Београд, 2019.
2. Богдановић Димитрије, *Књига о Косову*, Београд, 1985.
3. Војковић Душан, „Један непознат документ Комунистичке партије Југославије о националном питању у Македонији, Црној Гори и на Косову”. *Istorija 20. veka 1* (2016), 179–197.
4. Војковић Душан, „Национална политика Комунистичке партије Југославије на Косову и Метохији 1937-1941.“ *Istorija 20. veka 1* (2014), 77–93.
5. Борозан Ђорђе, *Велика Албанија. Поријекло, идеје, пркаса*, Београд, 1995.
6. Гаталовић Миомир, *Бурна времена. Косово и Метохија у државној политици Југославије 1966–1969*, Београд, 2018.
7. Gredelj Stjepan, *S onu stranu ogledala*, Beograd, 1986.
8. Група аутора, *Два века српског новинарства*, Београд, 1992.
9. Група аутора, *Косово и Метохија у великоалбанским плановима 1878–2000*, Београд, 2000.
10. Димић Љубодраг, *Историја српске државности. Србија у Југославији*, Нови Сад, 2001.
11. Ђаковић Спасоје, *Sukobi na Kosovu*, Beograd, 1985.
12. Ђокић Бојан, *Српска јавност о међунационалним односима у Социјалистичкој Аутономној Покрајини Косово 1981–1989*. (необјављена докторска дисертација)
13. Животић Александар, *Југославија, Албанија и велике силе (1945–1961)*, Београд 2010.
14. Jović Dejan, *Jugoslavija – država koja je odumrla*, Beograd, 2003.
15. Kešetović Muhamed, *Kontrarevolucija na Kosovu*, Beograd, 1984.
16. Николић Коста, Цветковић Срђан, *Срби и Албанци на Косову и Метохији у 20. веку*, Београд, 2014.
17. Petranović Branko, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Beograd, 1992.
18. Ристановић Петар, *Косовско питање 1974–1989*, Београд, 2019.
19. Horvat Branko, *Kosovsko pitanje*, Zagreb, 1989.
20. Цвијић Јован, *Балканско полуострво*, Београд, 1966.

Линкови:

1. <http://www.politika.rs/scc/clanak/420130/Premiuo-Slavoljub-Dukic> Приступљено 28. 8. 2020. у 17:35
2. <https://www.rts.rs/page/tv/sr/story/22/rtssvet/3721998/profesionalci-mihajlo-kovac-novinar.html> Приступљено 29. 8. 2020. у 18: 28
3. <http://www.srpskilegat.rs/rodjen-je-novinar-rajko-djurdjevic/> Приступљено 30. 8. 2020. у 11:40
4. [https://sr.wikipedia.org/sr-ec/%D0%97%D0%B5%D1%98%D0%BD%D0%B5%D0%BB\\_%D0%97%D0%B5%D1%98%D0%BD%D0%B5%D0%BB%D0%B8](https://sr.wikipedia.org/sr-ec/%D0%97%D0%B5%D1%98%D0%BD%D0%B5%D0%BB_%D0%97%D0%B5%D1%98%D0%BD%D0%B5%D0%BB%D0%B8) Приступљено 30. 8. 2020. у 12:32